

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**GAZZÂLÎ'NİN MANTIK ESERLERİNDE KELÂM METODUNUN
ELEŞTİRİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Rukiye PEKDEMİR

Enstitü Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Emrah KAYA

AĞUSTOS – 2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GAZZÂLÎ'NİN MANTIK ESERLERİNDE KELÂM METODUNUN
ELEŞTİRİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Rukiye PEKDEMİR

Enstitü Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri

“Bu tez 05/02/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Kemal Bataak	Basarılı	
Dr. Öğr. Üyesi Emrah KAYA	Basarılı	
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim KUSLU	Basarılı	

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın yürütülmesi sırasında desteğini esirgemeyen danışman hocam Dr. Emrah KAYA'ya, yoğun çalışmalarım sırasında sabır gösterdiği ve bana destek olduğu için eşim Özcan'a, erkenden uyuyarak çalışmama fırsat verdiği için oğlum Yunus Emre'ye, ayrıca manevi desteğini her an yanımda hissettiğim aileme ve arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Rukiye PEKDEMİR

05.08.2019

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	iv
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: GAZZÂLÎ ÖNCESİ KELÂM İLMİNİN MANTIKSAL YAPISI VE YÖNTEM AÇISINDAN YETERSİZLİĞİ	4
BÖLÜM 2: GAZZÂLÎ'NİN KAVRAM MANTIĞI İLE İLGİLİ ELEŞTİRİLERİ	11
2.1. Kavram Konusu	11
2.1.1. Kavram (Terim) ve Lafız (Manâ)	11
2.1.2. Bazı Lafız Çeşitleri ve Yapılan Hatalar.....	12
2.1.3. Kıyastan Önce Bilinmesi Gerekenler	18
2.2. Tanım Konusu.....	20
2.2.1. Tanıma Ulaşma Şekli	20
2.2.2. Tanımın şartları	22
2.2.3. Tanımda Hataya Düşülen Yerler.....	23
BÖLÜM 3: YARGI VE ÇIKARIM MANTIĞI AÇISINDAN ELEŞTİRİLER.....	26
3.1. Önermeler	26
3.1.1. Önermenin Yapısı	26
3.1.2. Önermenin Çeşitleri	27
3.1.2.1. Yüklem ve Şart Esasına Göre Önermeler (Oluşumu Bakımından)	27
3.1.2.2. Yüklem ile Konu Arasındaki İlişkinin Olumlu veya Olumsuz Oluşuna Göre Önermeler	28
3.1.2.3. Konularına Göre Tekil Önermeler ve Tekil Olmayan Önermeler	29
3.1.3. Önermenin Döndürülmesi	30
3.1.4. Çelişik Önermeler	31
3.2. Akıl Yürütme (İstidlâl).....	32
3.2.1. Kıyas	33

3.2.1.1. Kıyas ve Tanımı.....	33
3.2.1.2. Kıyasın Şartları.....	37
3.2.1.3. Kıyas Çeşitleri	37
3.2.2. Tümevarım (İstikrâ).....	42
3.2.3. Analoji (Temsil)	43
3.2.4. Kıyastaki Hataların Kaynakları.....	48
SONUÇ.....	55
KAYNAKÇA.....	57
ÖZGEÇMİŞ	59

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
drl.	: Derleyen
ed.	: Editör
haz.	: Yayına hazırlayan
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
sad.	: Sadeleştiren
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz

Sakarya Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☒	Doktora	☐
Tezin Başlığı: Gazzâlî'nin Mantık Eserlerinde Kelâm Metodunun Eleştirisi			
Tezin Yazarı: Rukiye PEKDEMİR		Danışman: Dr. Emrah KAYA	
Kabul Tarihi: 5 Ağustos 2019		Sayfa Sayısı: 5 (öncü kısım)+ 59 (tez)	
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri		Bilim Dalı: İslam Felsefesi	
<p>Bu tez Gazzâlî'nin mantık ile ilgili eserlerinde yöntem açısından kelâmcılara yöneltmiş olduğu eleştirileri ortaya koymak amacıyla yazılmıştır. Düşünürün mantık ile ilgili yazmış olduğu eserleri incelenerek onun Aristoteles mantığının İslâm kelâmında kullanımını gerekli görmesinin nedenleri açıklanmak istenmiştir. Gazzâlî'nin hedefinde kesin bilgiye ulaşmak yer almaktadır. Bu nedenle Gazzâlî, kesin bilgiye ulaşmanın yollarını araştırmıştır. Gazzâlî, araştırmaları sonucunda ancak şartlarına uyulduğu takdirde kıyas ile kesin bilgiye ulaşabileceğini görmüştür. Bu nedenle onun düşünce sisteminde kıyasın önemli bir yeri vardır. Gazzâlî, önceki kelâmcıların kıyaslarında, kıyasın maddesi ve formu açısından sorunlar olduğunu ifade etmektedir. Bu sorunları gidermek ve bilgiye kesinlik kazandırmak amacıyla mantığı kelâm ilminin aleti haline getirmiştir. Bu şekilde kelâm, bilim seviyesine yükseltilmiştir. Ayrıca kelâm ilminin terimlerini, fıkıh usulünün terimlerinden sıyrarak kıyasın değerini de açığa çıkarmıştır. Gazzâlî, kelâmcıların bilgiye ulaşmak için kullanmış oldukları bütün yöntemleri incelemiş ve zayıf bulduğu yönleri açıklamıştır. Gazzâlî, kelâm ve fıkıhın birbiriyle çelişen görüşler içermesini, bu bilimlerde kullanılan nazar, rey ve kıyasın gerçek bir kıyas olmamasına bağlamaktadır. Kullanılan deliller zannî olduğunda, sonucun kesinliğini beklemek sorun olmaktadır. Bu nedenle aklî idrakin mahiyeti iyi kavranmalıdır. Gazzâlî'ye göre kelâmcıların yöntemlerinin yetersizliğinin temelinde mantıksal bir tutarlılığın olmaması yer almaktadır. Gazzâlî, kelâmın yöntem sorununun ancak Aristoteles mantığının kullanımı ile giderilebileceğini ifade ederek, mantığı İslâm kelâmına dâhil etmiştir. Gazzâlî'nin bu çabası İslâm dünyasında önemli bir yere sahiptir.</p>			
Anahtar Kelimeler: Mantık, Kelâm Gazzâlî, Kıyas, Yöntem.			

Sakarya University

Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	X	Ph.D.	
Title of Thesis: Criticism of Kalām in Ghazzālī’s Logic Works			
Author of Thesis: Rukiye PEKDEMİR		Supervisor: Dr. Emrah KAYA	
Accepted Date: 5 August 2019		Number of Pages: 5 (pretext)+59 (main)	
Department: Sciences of Philosophy and Religion		Subfield: Islamic Philosophy	
<p>The aim of this thesis is to reveal the criticisms about the methodology of Ghazzālī which are directed to theologians. The reason why Aristotelian logic is necessary for “Kalām (Islamic theology)” according to Ghazzālī was intended to explain. The purpose of Ghazzālī is to reach absolute knowledge. That’s why Ghazzālī searched ways to find out absolute knowledge. As a result, he concluded that the only way to reach absolute knowledge is using “syllogism (qiyās)” only if methodologies of “syllogism (qiyās)” correctly followed. For this reason, “syllogism (qiyās)” has an important place in his thoughts system. According to Ghazzālī, there are some problems on “syllogism (qiyās)” of the previous theologians in terms of form and substance. In order to solve these problems and transforming the information into absolute knowledge, he made use of logic as an instrument of theology. By this way “Kalām (Islamic theology)” reached to a scientific level. Besides, he revealed the true value of “syllogism (qiyās)” by removing the terms of “Islamic jurisprudence (fiqh)” from “Kalām (Islamic theology)”. Ghazzālī examined all the methods of reaching to knowledge used by theologians and explained the weak points of their methods. Ghazzālī thinks that the reason of “Kalām (Islamic theology)” and “Fiqh” contain contradictory points is that “reasoning”, ”personal opinion” and “syllogism (qiyās)” are not true “syllogism (qiyās)”.It is a problem to get a certain result when “syllogism (qiyās)” is supposition based. Therefore, the perception of the mind should be well understood. According to Ghazzālī, the reason for the lack of methodology of theologians is that there is no logical consistency. Ghazzālī thinks that methodological issues of “Kalām (Islamic theology)” can only be solved by using Aristotle and he adapted logic into “Kalām (Islamic theology)”. The work of Ghazzālī has an important place in the Islamic world.</p>			
Keywords: Logic, Kalām, Ghazzali, Syllogism, Method.			

GİRİŞ

Felsefenin araştırma alanlarından birisi olan mantık, İslâm dünyasında sistemli bir hale ikinci muallim olarak anılan Fârâbî (ö. 950) ile gelmiştir. Fârâbî sonrasında mantığı Fârâbî'nin eserlerinden de beslenerek farklı noktalara taşıyan ve kendisinden sonra gelen mantıkçıları da etkileyen kişi İbn Sînâ (ö. 1037) olmuştur. İbn Sînâ'nın görüşlerini kısmen eleştiren, eleştirmenin yanında İbn Sînâ'cı sistemle Eş'arî sistemin arasını uzlaştırmaya çalışan isim Gazzâlî (ö.1111) olmuştur. Gazzâlî ile ilgili çok fazla çalışma yapılmış olmakla birlikte, yapılmış mevcut çalışmalara bakıldığında Gazzâlî'nin, çalışma yapanlar tarafından aynı şekilde anlaşılmadığı görülmektedir. Gazzâlî, Fârâbî ve İbn Sînâ'yı birçok konuda eleştirmiş hatta üç meselede de tekfir etmiştir. Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde doğru bilgiye ulaşma yöntemlerinin birden çok çeşidinin olduğu görülmektedir. Kesin bilgiye ulaşmayı hedefleyen Gazzâlî, bu yolda buhranlı zamanlar geçirmiştir ve geçirmiş olduğu bu süreçte düşünce sisteminde değişiklikler yaşadığı görülmüştür. Gazzâlî zamanına kadar İslâm düşünce tarihinde bir dönem mantığa karşı olumsuz bir tavır hâkim olmuştur. Çünkü o dönemde yaşayanlara göre mantık Yunan dilinin bir ürünüydü ve Arapçada yeri yoktu. Mantık, İslâm'da herhangi bir değer taşımadığı gibi mantığın insanları inançsızlığa götüreceği de iddia edilmekteydi. Mantığa karşı takınılmış bu olumsuz tavra rağmen mantığın doğru düşünme için gerekli kuralları sunan bir alet ya da sanat olduğunu ve hakikate ulaşmak için kullanılabileceğini düşünen âlimler de olmuştur. Bunlarda birisi de İbn Hazm el-Endülüsî (ö. 1064) idir. İbn Hazm, mantığın vahyin yerini almayacağını, vahyi anlamak için ona ihtiyaç duyulduğunu açıklama çabasına girmiştir. İbn Hazm, Endülüs dışına çıkmadığı için çabası yeterince görülmemiştir. Sınırlı bir alanda yaşayan İbn Hazm'a karşın İslâm âleminin siyasi ve entelektüel merkezinde faaliyette bulunan sünnî âlim Gazzâlî olmuştur. Gazzâlî, mantıksal akıl yürütmeyi kullanmak için girişimde bulunmuştur. Gazzâlî'yi bu girişimin içine iten en büyük etken yaşadığı dönemdeki İslam kelâmının kullandığı yöntemler nedeniyle tutarsız olmasıdır. Gazzâlî sonrasında mantık alanında önde gelen isimlerden Fahreddin er-Râzî (ö. 1210) İbn Sînâ'nın kurduğu sistem içerisinde eleştirilerini sürdürmüştür. İbn Sînâ'nın kurmuş olduğu sistem dışında eleştirilerde bulunan isim ise İbn Rüşd (ö. 1198) olmuştur.

Çalışmanın Konusu

İslâm düşünce tarihinde felsefe ile tanışma noktasında Kindî (ö. 866) ile başlayıp Fârâbî ve İbn Sînâ ile devam eden bir dönem mevcuttur. İslâm düşüncesinin sağlam bir temele oturtulabilmesi için gösterilen bu çabanın bir parçası da mantığı İslam kelâmına dâhil etmeye çalışan Gazzâlî'ye ait olsa gerektir. Gazzâlî, yaşadığı dönem içerisinde İslâm kelâmının içinde bulunduğu durumdan rahatsız olmuştur. Gazzâlî'nin rahatsızlık duyduğu konuların başında İslâm kelâmının bir ilim olma özelliği taşımamış olması gelmektedir. Gazzâlî bu sorunu çözmek için mantığı, İslâm kelâmı içerisine dâhil etme çabası içerisine girmiştir. Zaten Gazzâlî öncesinde İslâm kelâmı Gazzâlî'nin hocası Cüveynî (ö. 1085) ile birlikte kırılmalar yaşamaya başlamıştır. Gazzâlî, hocasının başlatmış olduğu eleştiri sürecini devam ettirmiştir. Biz de yapmış olduğumuz bu çalışma ile Gazzâlî'nin mantık ile ilgili yazmış olduğu eserlerinden hareketle İslâm kelâmcılarını yöntemsel olarak hangi konularda eleştirdiğini, eleştiri getirdiği konulardaki eksiklikleri gidermek için neler yaptığını yazmaya çalışacağız.

Çalışmanın Önemi

Gazzâlî, İslâm düşünce tarihinin en önemli ve etkili simalarından birisidir. Hakkında çokça araştırma yapılmış ve İslâm düşüncesine etkileri konusunda birçok tartışmaya konu olmuştur. İslâm düşüncesine yapmış olduğu katkıları olumlu ve olumsuz eksende değerlendiren birçok araştırma mevcuttur. Bu çalışma ile Gazzâlî'nin İslâm düşüncesine olumlu manada katkısının olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Alana katkı sunması açısından çalışmamız önem taşımaktadır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada Gazzâlî'nin kelâm ilmini yöntem açısından eleştirilerini üç bölüm içinde ele alacağız. Çalışmamızın birinci bölümünde Gazzâlî öncesi kelâm ilminin mantıksal yapısını ele alacağız. Birinci bölümde temel sorumuz, erken dönem kelâmının bir yöntemi var mıydı? Erken dönem kelâmı yöntem açısından nasıl bir değişim geçirdi? Gazzâlî öncesi Eş'arî kelâmı hangi yöntemleri kullanıyordu? Kullandığı yöntemler mantıksal yönden tutarlı mıydı? Gazzâlî'nin kavram mantığı açısından eleştirilerine yer verdiğimiz ikinci bölümde kavram ve tanım konularını ele alacağız. Çalışmamızın üçüncü bölümünde Gazzâlî'nin yargı ve çıkarım mantığı açısından eleştirilerine

değineceğiz. Bu bölümde önermeler konusu, akıl yürütme çeşitleri ve mantığın asıl konusu olan kıyas konusunda hata yapılan yerlerin tespitine yer vereceğiz.

Bu çalışmanın amacı Gazzâlî'nin yöntemsel açıdan kelâmcılara yönelttiği eleştirileri ortaya çıkarmaktır.

Çalışmanın Sınırları, Kaynakları ve Yöntemi

Tezimizin başlığı “Gazzâlî'nin Mantık Eserlerinde Kelâm Metodunun Eleştirisi” ifadesi tezimizin sınırları hakkında ipucu vermektedir. Çalışmamız Gazzâlî'nin mantık ile ilgili kaleme aldığı *Mi'yâru'l-ilm*, *Makâsıdu'l-Felâsife*, *Mihakku'n-Nazar*, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, *el-Kıstâsül'Müstakîm* ve *el-Mustasfa*'dan hareketle yapılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde en çok *Mi'yâru'l-ilm* bizim çalışmamıza kaynaklık etmektedir. Bununla birlikte İslâm kelâmının yöntem açısından aldığı eleştiriler Gazzâlî öncesinde de var olduğu için Gazzâlî'nin hocası Cüveynî'nin görüşlerine de atıflar yapılacaktır. İslâm kelâmına yöneltilen eleştiriler dikkate alındığında bu eleştiri sürecine dâhil olan isimlerden Fahreddin Râzî'ye de atıf yapılacaktır.

Çalışmamız sadece Gazzâlî'nin kelâma yönelttiği eleştirilerle sınırlı olduğu için, eserlerinde her ne kadar mantığı fıkıh alanında kullanmış olsa da yöntemsel açıdan fıkha yönelttiği eleştirilere yer vermedik. Çalışmamızın birinci bölümünde Gazzâlî öncesi kelâm ilminin mantıksal yapısı içerisinde kelâm ilminin ortaya çıkışından Gazzâlî dönemine kadar kullanılan yöntemlere değindik. Çalışmamızın ikinci bölümünde kavram konusuna ve tanım konusuna ana hatlarıyla değinmeden sadece çalışmamızın konusuyla ilgili bölümlerine değindik. Çalışmamızın üçüncü bölümünde önermeler konusunun tamamına değinmeyip çalışmamızın konusuyla ilgili kısımlara değindik. Biz bu çalışmada özellikle çalışmamızın konusuyla ilgili olarak Gazzâlî'nin eleştirilerine makalesinde yer veren Prof. Dr. Ali Durusoy'un “Gazzâlî'de Mantık İlminin Yeri ve Önemi” makalesinden istifade ettik. Bu makalede Durusoy, Gazzâlî'nin eleştirilerine çok ayrıntıya girmeden yer vermektedir.

Son olarak çalışmamızın yöntemi hakkında birkaç hususa değinelim. Tezimizin öncelikli amacı Gazzâlî'nin kelâmcıları kullandıkları yöntem açısından hangi konularda eleştirdiğini ortaya koymaktır. Gazzâlî'nin bu konudaki yaklaşımı çalışmamızın yöntemi hakkında belirleyici olmuştur

BÖLÜM 1: GAZZÂLÎ ÖNCESİ KELÂM İLMİNİN MANTIKSAL YAPISI VE YÖNTEM AÇISINDAN YETERSİZLİĞİ

Gazzâlî öncesi kelâm ilmi geniş bir konu olmasına rağmen biz çalışmamızın sınırları gereği Gazzâlî'nin yaşadığı dönemdeki kelâm birikimini esas alarak Eş'arî kelâmının yapısına değinmeye çalışacağız. Bu bölümde öncelikli olarak İslâm kelâmının doğuşuna, İslâm düşüncesine mantığın intikalinin nasıl olduğuna, İslâm kelâmının stoa mantığı ile olan benzerliğine, kelâm ilminin kullandığı yöntemlerin neler olduğuna, kullandıkları yöntemlerin hangi yönden yetersiz olduğuna ve bu yetersizliklerin nasıl giderilmeye çalışıldığına değinmeye çalışacağız. Kelâm tarihine değinmek çalışmamızın sınırlarını aşacağı için böyle bir sınırlama yapmayı uygun gördük.

İslâm kelâmının ortaya çıkışı ve gelişim dönemine bakacak olursak; Hz. Peygamber döneminde kelâm ile ilgili bir faaliyetin bulunmadığı görülmektedir. Dört halife döneminde ashâb arasında ilk ihtilaflar denilebilecek bazı olaylar yaşanmıştır. Yaşanan bu olaylar içerisinde bazı münferit olaylar dışında İslâm inancı ile ilgili ciddi sayılabilecek problemler yaşanmamıştır. Dört halife döneminde yaşanmış olan ilk ihtilaflar daha sonra gelen bazı gruplar tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır.¹ Hz. Peygamber ve dört halife döneminde kelâm ile ilgili herhangi bir faaliyet bulunmadığı için yöntemle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Kelâm ilminin doğuşu ve ortaya çıkan ekollerle birlikte kelâm ilminin yöntemi oluşmaya ve gelişmeye başlamıştır.

Erken dönem kelâmına baktığımızda kelâma has ayrı bir yöntem görmek yerine kelâmın tanımı içerisinde yerleştirilmiş bir kelâm yöntemi karşımıza çıkmaktadır. Dini akidelerin doğruluğuna kesin deliller getirmeye çalışan, karşı tarafın delillerini çürütmeyi hedeflemiş ve şüpheleri arındırmak isteyen bir kelâm tanımı hâkimdir. Erken dönem kelâmının yöntemleri içerisinde karşımıza imânî yöntem, savunmacı yöntem ve cedel çıkmaktadır. Cedel yöntemi içerisinde ise sebr ve taksim, iki aslın getirilmesi ile kesin sonuca ulaşmak ve karşıt görüşün muhal olduğunu kanıtlama yer almaktadır.²

Erken dönem kelâmının kullanmış olduğu yöntemler Gazzâlî'ye göre tanım ve kıyasın doğru olanını yanlış olanından ayırma noktasında yeterli bir ölçüte sahip değildir. Gazzâlî'ye göre mantık dışında kesin bilgiye ulaştıracak bir yol bulunmamaktadır.

¹ Şerafettin Gölcük – Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler* (Konya: Tekin Kitabevi, 2012), 21-25.

² Hasan Hanefî, “Kelâm İlmi'nin Yöntemi”, trc. Nadim Macit, *Dini Araştırmalar* 3/8 (2000): 149-160.

Ayrıca mantık insan aklını doğru bilgiye ulaşma noktasında duyuların yanılması ve çelişkiye düşmekten de korumaktadır.³

Mantığın İslâm dünyasına intikali, İslâm tercüme döneminde büyük oranda gerçekleşmiştir. Mantığın İslâm dünyasına intikalinde tıbbaya verilen önem mantığın da önemli ve gerekli görülmesine neden olmuştur. İslâm düşünürleri Aristo mantığı ile yakından ilgilenmişlerdir. Mantık külliyyatı Arapçaya çevrildikten sonra bu külliyyatta yer alan eserlere şerh, tefsir, talik, haşiye, telhis ve şema şeklinde birçok çalışma yapılmıştır. Bunun sonucu olarak zengin bir mantık literatürü oluşturulmuştur.⁴ Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ, mantık alanında müstakil eserler yazarak, zengin bir mantık literatürü oluşmasında önemli katkılar sağlamışlardır. İslâm dünyasında mantık alanında devam eden çalışmaların varlığına rağmen, Gazzâlî'ye gelinceye kadar hadisçiler, kelâmcılar ve fakihler arasında mantığı yabancı bir kültür ürünü olduğu gerekçesiyle benimsemekten uzak duran ve eğitim sisteminde yer almasına cevaz vermeyen âlimler de olmuştur. Mantığa karşı takınılmış bu olumsuz tavra rağmen Mutezile mezhebine mensup bazı nahivcilerin Aristo mantığını kullanmaları ile mantık yaygınlaşmaya başlamıştır. Gazzâlî ile birlikte mantık İslâm dünyasında kullanılma noktasında hız kazanmıştır.⁵

Josef van Ess'e göre, İslâm kelâmı başlangıçtan itibaren savunma ve saldırma yöntemine göre düşünmek zorundaydı. Anlık çözümler üretmeyi tercih etmekteydiler. Sistematik bir tutarlılık ile donatılmamış olan kelâm ilmi Yahudi, Hristiyan ve Maniheizt entelektüel birikime karşı savaşmak durumunda kalmıştı. Ancak kelâmcılar bu mücadeleye sıfırdan başlamış değillerdi. Çünkü erken dönem kelâmcıların çoğu dine yeni girmiş kimselerden oluşmaktaydı ve hasımlarının kullandıkları yöntemi de iyi bilmekteydi.⁶ İslâm kelâmının savunma ve saldırma yöntemine göre düşünmek zorunda olduğu düşüncesi tarihsel veriler, kelâmcıların ilgilendiği meseleler ve ürettikleri yazılara bakıldığında hatalı görünmektedir. O dönemden elimize ulaşmış olan kaynaklara bakıldığında kelâmcıların yaptıkları tartışmaların daha çok kendi aralarındaki İslâm-içi problemlerle ilgili olduğu görülmektedir. Kelâmcıların bu

³ İbrahim Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, 2. Baskı (Ankara: Elis Yayınları, 2011), 21-22.

⁴ Fatih Toktaş, *İslâm Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri*, 2. Baskı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 9-10.

⁵ Mantığa karşı eleştiride bulunan Âlimler ve eleştiri getirdiği noktalar için bkz. Toktaş, *İslâm Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri*, 11.

⁶ Josef van Ess, "İslâm Kelâmı'nın Mantıksal Yapısı", *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi 1*, çev. Hayrettin Nebi Güdekli, drl. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 488.

tartışmalarında bazı yöntemler takip ettikleri bilinmektedir.⁷ Kelâmcıların bildikleri ve kullandıkları bu yöntemin mantıksal açıdan bir tutarlılığa sahip olup olmadığına aşağıda değineceğiz.

İslâm kelâmının savunmacı ve saldırma yöntemine göre düşünme sistemi, stoa mantığı ile benzerlikler göstermektedir. Bu benzerlikler sadece sistem yönüyle değildir. Kelime dağarcığı açısından da benzerlikler görülmektedir. Mesela kelâm kelimesi Grekçeye dayanmaktadır. Bunun yanında erken dönem kelâm mantığının bütünüyle stoa mantığı ile özdeş olmadığını ama onun üzerine inşa edildiğini söylemek de yerinde olacaktır. Platoncu unsurlar ve Aristocu kavramlar da erken dönem kelâm mantığında yer edinmektedir. Yine Grek Roma retorisi de İslâm mantığına erken dönemde girmiştir.⁸

Kelâm ilmini yöntem açısından doğru analiz edebilmek için kelâmın ayrıldığı dönemler üzerinden hareket etmek daha doğru olacaktır. İslâm kelâmı mütekaddimîn dönemi ve müteahhirîn dönemi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Eş'ârî kelâmının Gazzâlî öncesi dönemine mütekaddimîn ve Gazzâlî sonrası dönemine müteahhirîn ayrımını veren isim İbn Haldûn olmuştur.⁹ İbn Haldûn'u bu ayrıma sevk eden şey kelâm ilminin geçirmiş olduğu dönemden hareketle yapılmış bir ayrım olarak görünmektedir. Mütekaddimîn döneminin kelâmı sadeliği barındırırken, müteahhirîn dönemi kelâmı ile birlikte mantık, delillerin ölçüsü kabul edilmeye başlanmıştır.¹⁰

Gazzâlî öncesinde Eş'ârî kelâmcılarının bilgiye ulaşmak için kullandıkları aklî deliller dört tanedir: Aklî delillerden ilki *sebr ve taksim*dir. Bu yöntemde konuyla ilgili aklî ihtimaller tespit edildikten sonra yanlış olanlar elenerek doğru şık belirlenmektedir. Taksim kelimesi ile aklî ihtimallerin belirlenmesi, sebr kelimesi ile de bu şıkların tek tek incelenmesi ifade edilmektedir. İkincisi; *İttifak edilenden ihtilaf edilene istidlâl* yöntemidir. Bu yöntemde hakkında görüş birliğine varılan hususlardan görüş ayrılığına düşülenlere ulaşmak hedeflenmektedir. Üçüncü yöntemde ise konuyla ilgili öncüller dizilerek, bu öncüllerden bir sonuca ulaşmak hedeflenmektedir. Bu yöntem burhan

---

⁷ Hayrettin Nebi Güdekli, *Kelâmın Tümel Bir Disiplin Olarak İnşası* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015), 5.

⁸ Ess, "İslâm Kelâmı'nın Mantıksal Yapısı", 488.

⁹ İbn Haldun, *Mukaddime 2*: haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 885-890.

¹⁰ Ömer Türker, "Eş'ârî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 19 (2008): 1-4. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Türker, İbn Haldûn'un kelâm tarihini dönemlendirmesini hatalı bulmaktadır. Ömer Türker'e göre müteahhirîn döneminin Gazzâlî'nin hocası Cüveynî ile başlatılması daha doğrudur. Çünkü Cüveynî, Gazzâlî'den önce *el Burhân fî usûli'l-fikh* adlı eserinde önceki kelâmcıların kullandıkları yöntemleri eleştirmektedir.

olarak da isimlendirilmektedir. Son yöntem ise *şâhidle gâibe istidlâl* veya *gâibin şâhide kıyası*dır. Bu yöntem bilinenden bilinmeyene gidiş olarak da kullanılmaktadır.¹¹

Her ne kadar Gazzâlî öncesi kelâmda yukarıda bahsedilen deliller kullanılmış olsa da kullanılan yöntemlere dair eleştirilerin varlığı da söz konusudur. Mesela Gazzâlî'nin hocası Cüveynî ile başlayan eleştiriler Eş'arî kelâmının kırılma noktasını oluşturmaktadır.¹² Cüveynî, İbn Sînâ'nın kullanmış olduğu şekliyle Aristotelesçi burhan yönteminin metodolojik üstünlüğünü fark etmiştir. Cüveynî'nin farkına vardığı diğer bir husus da Eş'arî geleneğin gündeminde olan pek çok kelâmî meselenin çözümü için İbn Sînâ'nın eserlerinden ve felâsifeye ait eserlerden yararlanılabileceğidir.¹³ Cüveynî, kelâmda yöntem eleştiri sürecini gâibin şâhide kıyası, öncüllerden sonuç çıkarma, ittifak edilenden ihtilaf edilene istidlâl ve sebr ve taksim yöntemlerinin ayrıntılı bir eleştirisini yaparak başlatmıştır. Cüveynî, gâibin şâhide kıyasını illet, hakikat, şart ve delilde birlik üzerine hiçbir temele dayanmadığı için reddetmektedir. Öncüllerden sonuç çıkarma, akli deliller arasında sayılmamaktadır. İttifak edilenden ihtilaf edilene istidlâl, görüş ayrılığı veya farklılığı üzerine bina edildiği için temelsiz görülmüştür. Cüveynî'nin olumlu baktığı tek yöntem, sebr ve taksim yöntemidir. Yöntemin uygulanmasında yanlışlıklar bulunmakla birlikte olumsuzlama ve olumlama arasını kuşatan taksim sahîh bir delil olabilmektedir.¹⁴

Gazzâlî, hocası Cüveynî'nin eleştirdiği yöntemleri inceleyerek kelâmın yöntemini, hocasının görüş ve eleştirileri doğrultusunda yeniden ifade ederek kelâm ilmini cedelden arındırma çabasını sürdürmüştür.¹⁵ Çünkü kelâmcıların kullanmış oldukları cedel bir ilim değildir. Cedel yapan kişilerin amacı karşı tarafı susturmaktır. Kesin bilgiye ulaşmak gibi bir hedefleri yoktur. Cedelde amaç karşı tarafı ikna etmek olduğu için bu bunun burhan yoluyla olması da zorunlu değildir. İkna etmenin yanıltma yoluyla, telkin üsluplarıyla olması da mümkündür.¹⁶

Buraya kadar yazdıklarımızdan anlaşılacağı üzere Gazzâlî öncesinde, kelâm ilminde deliller, yöntem bakımından gerçek anlamda bilimselliğin formel şartlarını

¹¹ Türker, "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", 1-3.

¹² Türker, "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", 1-3.

¹³ Frank Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefi Kelâmı*, trc. İbrahim Halil Üçer-Muhammed Fatih Kılıç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 61.

¹⁴ Türker, "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", 7-8.

¹⁵ Ömer Türker, "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin Er-Râzî", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er Razi*, ed. Ömer Türker-Osman Demir (İstanbul: İsam yayınları, 2013), 23-24.

¹⁶ Hanefî, "Kelâm İlmi'nin Yöntemi", 153-154.

taşınamaktaydı.¹⁷ Delillerin suretlerinde zaman zaman görülen formel kusurlar mütekaddimîn kelâmının bir sorunu durumundaydı.¹⁸ Mütekaddimîn kelâmında sorun olarak gördüğü meselelerin çözümünde mantığı gerekli gören Gazzâlî'nin mantığı İslâm kelâmına dâhil etmesi ile birlikte mantık, kelâm ve fıkhıta kullanılmak üzere incelenmeye başlamıştır.¹⁹ Gazzâlî'nin mantık karşısındaki olumlu tutumu mantığa yöneltilen saldırılar son vermemiş olsa da mantık artık medreselerde araştırma konusu yapılmıştır.²⁰ İslâm kelâmına ilim formatı kazandırmak isteyen Gazzâlî, bilginin elde edilmesi yolunda tek yöntem olarak mantığı kullanmanın uygun olacağını belirterek gerekçe olarak da şunları sıralamıştır; irfânî-ismâîlî ta'lim nazariyesine karşı alternatif olması, kelâm ilminde vazeden aklî öncüllerin birbirleriyle çelişiyor olması ve ahvâl probleminde kaynaklanan çelişki sebebiyle sarsıntı geçirmekte olan Eş'arî kelâmının krizden kurtarılmak istenmesidir.²¹ Bunlarla birlikte mantığın kelâm ilmi içerisine dâhil etme gerekçelerine şunları da ekleyebiliriz; Gazzâlî öncesi kelâmcıların aralarında görüş ayrılıkları bulunduğu görülmektedir. Bu görüş ayrılığının temelinde ise kelâmcıların manâya değil de dile yönelmeleri yer almaktadır. Gazzâlî, fark edilmesi gereken dilin değişmesi ile düşüncenin değişmeyeceği meselesi olduğunu belirtmektedir.²² Gazzâlî'ye göre kelâmcılar dil ve düşüncenin arasını hissi idrak ile aklî idrak, mahsus ile ma'kûlun arasını ayıramadıkları için nefste oluşan kavramı sorun olarak görmüşlerdir. Bu nedenle de aklî idrakin mahiyetini kavrayamamışlardır. Kavramın kendinde gerçekliği kavranmadığı için tanım (*hadd*) konusunda yanılgılar ortaya çıkmıştır.²³ Gazzâlî'nin kelâmcılarda eleştirdiği diğer bir konu da önermelerin tikelliğinin ve tümelliğinin bilinmemesinin yol açtığı hatalardır. Ayrıca ona göre, önermeler konusunda çelişkiyi bilmemek de aklî-nazarî konularda pek çok hatanın kaynağı olmaktadır.²⁴

---

¹⁷ Ferit Uslu, "Bilimselliğin Kriteri ve Sınırları Problemi-Bilim, Bilim Olmayan ve Sahte Bilim-", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (2011/1): 33-34. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilimi bilim olmayandan ayırmanın şartları şu şekilde sıralanabilmektedir; sınanabilme, değişime açık olma, problem çözebilme, doğurganlık (yeni bilgilere imkân verme), bağımsız bir şekilde sınanma ve özel yayınlara dayanmamış olma, çelişkilerden uzak ve bilimin güvenilir kitlesi ile uyum içinde bulunma gibi.

¹⁸ Türker, "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", 1-3.

¹⁹ Tony Street, *İslâm Mantık Tarihi*, trc. Harun Kuşlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 18.

²⁰ Street, *İslâm Mantık Tarihi*, 63.

²¹ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, trc. Ahmet Kayacık (İstanbul: Ahsen Yayıncılık, 2002), 13-17.

²² Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, nşr ve trc. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 33.

²³ Ali Durusoy, "Gazzâlî'de Mantık İlminin Yeri ve Önemi" *İslami Araştırmalar Dergisi*, 13/3-4 (2000): 307.

²⁴ Durusoy, "Gazzâlî'de Mantık İlminin Yeri ve Önemi", 307.

Gazzâlî'nin kıyas konusundaki en önemli eleştirisi şâhitle gâibe istidlâl (bilinenden bilinmeyene ulaşma) denilen, görünmeyeni görüne benzetme ile yapılan kıyastır. Bu tür bir kıyasta önermenin tümel oluşu dikkate alınmadığından gerçek bir kıyas yapılamamaktadır. Ayrıca kelâmcılar, orta deyimi (illet) tam olarak araştırmadıkları için kıyas şekillerini birbirine karıştırmışlardır.²⁵ Gazzâlî'ye göre öncülleri doğru olmayan akıl yürütmelerden doğru yargılar çıkarılamamaktadır. Öncüllerin kesin bilgi ifade etmeyenlerini ise şöyle kategorize etmektedir; *meşhûrât*, *makbûlât* ve *maznûnât*. Akıl yürütmelerde doğru yargıya ulaştıracak öncüller ise şu şekilde sıralanmaktadır; iç ve dış müşahedeye dayanan kavramlar, sırf akıldan çıkan kavramlar, tevatür haber, aslın bir başka kıyasla kanıtlanmış olması, *semiyyât* ve muhatabın kabul edip inandığı şeylerden seçilen asıllar (öncüller).²⁶

Özetle ifade etmek gerekirse güvenilir olsun ya da olmasın bir kıyasta öncül olarak kullanılacak önermeler; *evveliyât*, *mahsûsât*, *tecrübiyât*, *mütevâtürât*, *vehmiyyât*, *meşhûrât*, *makbûlât*, *müşebbihât*, *maznûnât* ve *muhayyelât*'tan olmalıdır.²⁷

Gazzâlî'nin kelâmcılara yönelik diğer bir eleştirisi kıyaslarda doğruluğu meşhûrâta dayalı önermeleri kullanmış olmalarıdır. Kelâmda kullanılan kıyasın öncüllerinin doğruluğu zaruri olmalıdır. Bununla birlikte kelâmcılar *sebr* işlemini tam olarak yapamadıkları için tümevarımları zayıf ve orta deyimi bulma işlemleri de yanlıştır.²⁸ Gazzâlî'nin kelâmcıların kullanmış oldukları yöntemler içerisinde en çok üzerinde durduğu yöntem, ittifak edilenden ihtilaf edilene istidlâl yöntemidir.²⁹ Gazzâlî, kelâmcıların kullanmış oldukları delillerde gördüğü sorunları iki aşamalı olarak incelemiştir. Ona göre kelâmcıların delillerinin sorununun birinci aşaması, delillerde kullandıkları öncüllerin *müsellemât*, yani hasmın kabulünden alınan öncüller olmasıdır. Kelâmcılar bu öncülleri kullandıkları için cedel yapmaktan öteye gidememişlerdir. Sorunun ikinci aşaması ise önermeler arası ilişkiler ve istidlâl formlarının yetersiz olmasıdır. Gazzâlî'nin bu konuda yaptığı ilk şey önermeler arası ilişkileri mantığın *tasavvurât* kısmına göre, istidlâl formlarını ise *tasdikât* kısmına göre yeniden

²⁵ Durusoy, "Gazzâlî'de Mantık İlminin Yeri ve Önemi", 307.

²⁶ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mî'yâru'l-ilm*, trc. Ali Durusoy-Hasan Hacak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 252-274; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, thk. Süleyman Dünya (Ankara: Vadi yayınları, 2002), 87-91; Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, 33-36.

²⁷ Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri Bilgi-Mantık-İman*, 3. Baskı (İstanbul: İfav yayınları, 2003), 125-128; Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, 33-36.

²⁸ Durusoy, "Gazzâlî'de Mantık İminin Yeri ve Önemi", 308.

²⁹ Türker, "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin Er-Râzî", 25.

düzenlemesidir. Gazzâlî'nin *tasavvurât* kısmında öncelikli olarak yaptığı şey zâtî-arazî ve cüzî-küllî ayrımını kelâma taşımasıdır. *Tasdikât* bölümünde ise önceki kelâmcıların kullandıkları istidlâl yöntemlerini mantıktaki kıyas formları ile uyumlu hale getirerek, gördüğü formel kusurları mantikî kıyas formlarıyla gidermeye çalışmasıdır.³⁰

Gazzâlî'nin kelâmcıların yöntemlerinde görmüş olduğu eksiklikleri özetle ifade edecek olursak; mütekellimûn kelâmının akıl yürütmede kullandıkları öncüller mutlak bir değeri bulunmayan meşhûrlardan ve müsellemlerden oluşan öncüllerdir. Bu önermeler muhaliften alınmışlardır ve sadece negatif çürütme için uygundur. Kullanılan argümanlar eleştirici ama yapıcı olmayan argümanlardır. Formel olarak da geçerlilik taşımamaktadırlar. Bunun neticesinde kıyasların doğruluk ve kabul edilebilirlikleri tehlikeye girmektedir.³¹ Bunlarla birlikte Gazzâlî'ye göre, kelâmî akıl yürütmede kullanılan önermeler arası ilişkiler ve istidlâl formları de yetersizdir.³²

Çalışmamızın bu bölümünde ikinci ve üçüncü bölümde ele alacağımız konulardan bazılarına kısmen değinmiş olduk. Bu bölümde Gazzâlî öncesi dönemde İslâm kelâmında kullanılan imânî yöntem, savunmacı yöntem ve cedel yer vermiş olduk. İslâm coğrafyasının genişlemesi ve tercüme faaliyetleri ile birlikte farklı görüşler ile karşılaşmış olması ve Aristoteles'in mantık ile ilgili eserlerinin çevrilmesi mantık ile tanışılmasını hızlandıran faaliyetler olmuştur. Kelâmın kullandığı yöntemlerin yetersizliğinin fark edilmesi ve çözüm arayışları yöntem eleştirilerini de beraberinde getirmiştir. Gazzâlî'nin hocası Cüveynî ile başlayan eleştiri süreci Gazzâlî'nin mantığı kelâma dâhil etmesi ile birlikte daha da ileri noktalara ulaşmıştır. Gazzâlî'nin eleştirilerine ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı olarak yer vereceğimiz için bu konu yüzeysel olarak ele alınmıştır. Kelâmcıların kullanmış oldukları yöntemlerin neler olduğuna ve bu yöntemlerin hangi bakımdan yetersiz görüldüğüne Gazzâlî üzerinden ayrıntılı olarak yer vereceğiz.

---

³⁰ Türker, "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin Er-Râzî", 25.

³¹ Ess, "İslam Kelâmının Mantıksal Yapısı", 481; Türker, "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin Er-Râzî", 24.

³² Türker, "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin Er-Râzî", 25.

BÖLÜM 2: GAZZÂLÎ'NİN KAVRAM MANTIĞI İLE İLGİLİ ELEŞTİRİLERİ

Kavram mantığı ile ilgili eleştiriler başlığı altında tanım konusuna ve kavram konusuna değinilecektir. Kavram konusuna yer vermemizin nedeni, kavramın kendinde gerçekliğinin kavranmasının hakiki tanımın yapılmasında önem arz etmesidir.

2.1. Kavram Konusu

Kavram konusu başlığı altında, öncelikli olarak Gazzâlî'nin kavram, bazı lafız çeşitleri ve bu lafızlarda hata yapılan yerlerin neler olduğu hakkındaki görüşlerine ve kıyastan önce bilinmesi gerekenlere yer verilecektir. Kıyas konusuna üçüncü bölümde yer verecek olmamıza rağmen kıyastan önce bilinmesi gerekenlere gerçek bir tanıma ulaşmanın şartlarının bilinmesi için bu bölümde yer vermeyi uygun gördük.

2.1.1. Kavram (Terim) ve Lafız (Manâ)

Kavram, dil ile ifade edildiğinde mantıkta *terim* ismini almaktadır. Terimler zihinde oluştuktan sonra isim, fiil ve edat (harf) olarak ifade edilirler. Gazzâlî'ye göre, varlık mertebeleri bakımından bir kavramın gösterdiği mevcutların dış dünyada, zihinde, lafızda ve yazıda gerçekliği bulunmaktadır. Dış dünyadaki ve zihindeki gerçekliği asırlara ve milletlere göre değişmezken, dildeki ve yazıdaki gerçekliği değişebilmektedir.³³ Kelimelerin kendisi kavram olmadığı için kavramlar kelimelerden farklıdır. Kavramlar, ismin hallerinden ve fiili çekimlerinden bağımsızdır. Bazı kelimeler ayrı kavramları ifade edebildiği gibi bir kelime çeşitli kavramların manâsını verebilmektedir. Kavram geneldir. Mesela at kavramı. Bu kavram içerisine Arap atı, yılık atı, yarış atı, yaşlı at gibi bütün atlar girmektedir. Kavram, önerme içerisinde özne veya yüklem olmadığı sürece doğru, yanlış, olumlu ya da olumsuz değildir. Doğruluk, olumluluk, olumsuzluk kavramlara değil önermelere ait bir özelliktir. Kavramlar, tanım yapılırken kullanılmasına rağmen, kendi başına hiçbir şeyin tanımı değildir.³⁴ Gazzâlî, dil değişmiş olsa da düşünce (*manâ*) değişmeyeceğinden düşünceye yönelmenin dile (*lafiz*) yönelmekten daha önce gelmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu nedenle kelâmcıları, düşünceye değil de dile yönelmelerinden dolayı eleştirmektedir.³⁵ Lafızların anlamlarının ve ıstılah farklılıklarının ortaya koyulmamış olması hataların

³³ Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, 25; Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 56.

³⁴ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* 6. Baskı (Ankara: Elis Yayınları, 2010), 58-59.

³⁵ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, 33.

temelindeki nedendir. Gazzâlî'ye göre kelâmcıların lafızlar konusundaki en çok hata yaptıkları lafız türü müşterek lafızlardır. Müşterek lafızlarda hataya düşülme nedeni ise lafızların kapalı biçimde kullanılmış olmasıdır.³⁶ Aşağıda bu konuya daha fazla yer verilecektir. Eleştirilerden anlaşılacağı üzere yapılan yanlışların çoğu düşünceyi dilden çıkarma çabasıdır. Gazzâlî'ye göre kelâmcılar, nefste oluşan kavramın varlığı ve yokluğu konusunda ihtilafa düştükleri için tanım konusunda hata yapmaktadırlar ve yaptıkları hataların temelinde de lafız konusu yer almaktadır.³⁷ Bu nedenle çalışmamızın bu bölümünde hataların çokça yapıldığı bazı lafız çeşitlerine yer verilecektir.

2.1.2. Bazı Lafız Çeşitleri ve Yapılan Hatalar

Gazzâlî, gerçek bir tanım elde etmek istemektedir. Gazzâlî'nin kelâmcılara yönelttiği eleştirilerden birisi de tanımın tanımını yapamamış olmalarıdır. Gazzâlî'ye göre tanımın tanımı konusunda ortaya çıkan birbirinden farklı tanımlar, müşterek ismin bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Gazzâlî'ye göre tanımın tanımında yapılması gereken ilk olarak anlamların lafızsız olarak zihinde yerleştirilmesidir. Bundan sonra lafızlar anlamlara yüklenmelidir. Lafızlar konusu geniş bir konu, ancak biz çalışmamızın sınırları gereği bu başlık altında lafızları; manâsının genel ve özel oluşu bakımından, lafızların manâsının kendinde *müfred* (basit) veya *mürekkeb* (birleşik) olması bakımından ve lafızları taşıdıkları manâ bakımından incelemeye çalışacağız. Bunlarla birlikte birden çok manâ için kullanılan lafızlara da değineceğiz. Manânın genel ve özel oluşu bakımından lafız, tümel (*küllî*) ve tikel (*cüz'î*) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Lafızları tümel veya tikel oluşunun bilinmesi önemlidir. Çünkü kabulü zorunlu önermelerde tümel ve tikel lafızlar kullanılmaktadır. Tikel lafızda, lafızın manâsının başka bir ferd ile ortaklığı yoktur. Mesela; Zeyd, bu ağaç ve bu at lafızlarında olduğu gibi. Tümel lafızda ise manâ içine aldığı şeylerin tümünü ifade ediyor olabilir. Mesela; insan, at ve ağaç lafızlarında olduğu gibi.³⁸ Tümel ve tikel lafız konusunda hata yapılan şöyle bir durum bulunmaktadır; Arapçada müfred isimlerin başına Elif-lam takısı getirilerek isim, cinsin hepsini kaplamaktadır. El-İlah veya el-Şems diyen bir kişi Gazzâlî'ye göre hata yapmaktadır. Çünkü bu lafızlardaki ortaklığın imkânsızlığı lafız ile ilgili değil, dilin konumu ile ilgilidir. Mesela, güneş varoluşta tek olduğu için (el-Şems)

³⁶ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, 137.

³⁷ Ali Durusoy, "Gazzâlî'de Mantık ilminin Yeri ve Önemi", 307-308.

³⁸ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 50-60

genellik ifade etmemektedir. Nazarî konularda ‘güneş’ ve ‘bu güneş’ sözleri arasında ayırım yapılamıyorsa hata yapılması olağan bir durumdur.³⁹ Burhanî kıyaslar, tümel ve zorunlu önermelerden oluşan ve kendisinden zorunlu olarak kesin bilginin elde edildiği bir kıyas türüdür. Bu nedenle Gazzâlî, tümel kavramlar konusunda titizlik göstermektedir. Bir kavramın tümel mi tikel mi olduğunu anlamının ise iki yolu bulunmaktadır. İlkinde tümel kavramlara bazen genel bir anlam yoluyla ulaşılırken ikincisinde ise bir şeyi o şey yapan tüm *zâtî* (hususî, özel) unsurları içerenler alınıp, *zâtî* olmayan şeyleri atılarak, elde edilen öz ve açıklayıcı bir ifadeyle ulaşılmaktadır.⁴⁰ *Zâtî* ve *arazî* ayırımının yapılabiliyor olması tümel kavramlara ulaşma noktasında önemlidir. *Zâtî* olmadan konunun anlaşılması mümkün değildir. Mesela, sayının ne olduğu anlaşılmeden dört sayısının anlaşılması ve zihne katılması imkânsızdır.⁴¹ Bir kavramın tümel mi tikel mi olduğunun ayırımının yapılması kendisinden zorunlu olarak doğru bilginin elde edildiği kıyasın yapılabilmesi için önemlidir. Tümel ve tikel ayırımını yapmak için Gazzâlî’nin belirtmiş olduğu hususlara dikkat edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle *zâtî*, *lâzım* ve *ârizî* unsurlar doğru tespit edilmelidir.

Lafızlar yapıları gereği müfred ve mürekkeb olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Müfred lafız; herhangi bir parçası tek başına kullanılmayan lafızdır. Mesela; insan lafzındaki ‘in’ ve ‘san’ tek başına bir anlam ifade etmez. Müfred lafız, kendi içinde ya isim, ya fiil ya da harftir. Müfred lafzın bilinmesi tam mürekkeb lafzın bilinmesi açısından önemlidir. Mürekkeb lafız; tam mürekkeb ve eksik mürekkeb olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tam mürekkeb lafız; iki isim ya da bir fiilden meydana gelirken, eksik mürekkeb lafız ise bir isim ve bir edattan meydana gelmektedir. Mesela, ‘Zeyd kötülük işlemiştir’ tam mürekkeb bir lafzın örneği iken ‘evin içinde’ sözü ise eksik mürekkeb lafzın örneğidir. Zeyd kelimesi tek başına alındığında özel isim olarak kullanılmışsa müfreddir. ‘Zeyd kötülük işlemiştir’ tam mürekkeptir çünkü bu cümledeki her bir lafız bir anlam ifade temekte ve lafızların tamamı işiten kişide anlamlı bir ifade oluşturmaktadır.⁴² Gazzâlî’ye göre, bir ismin müfred mi, mürekkeb mi olduğunun ayırt edilememesi nazarî konularda hatalara neden olmaktadır. Bu yanılgıya ‘Abdülmelik’ ismi üzerinden örnek vermektedir. Abdülmelik ismi özel isim olarak kullanılmışsa müfred bir isimdir. Ancak Abdülmelik isminin gerçek anlamda Melik’in/Kral’ın kölesi

³⁹ Gazzâlî, *Mihakku’n-Nazar*, 66-67.

⁴⁰ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 384.

⁴¹ Gazzâlî, *Makâsıdu’l-Felâsife*, 50.

⁴² Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 58-59.

için kullanıldığına rastlanırsa bu isim mürekkebe olmaktadır. Bu nedenle müfred ve mürekkebe ayırımının yapılmasında dikkatli olunmalıdır.⁴³

Yapısal olarak lafızları müfred ve mürekkebe olmak üzere iki kısma ayıran Gazzâlî, lafızları taşıdıkları manâ bakımından ise dörde ayırmış, ancak bu lafız çeşitlerine iki tane daha ilave ederek bunların sayısını altıya çıkarmıştır. Bu lafızlar; *müştereke* (eş sesli), *mütevâtî* (eşit anlamlı), *müterâdif* (eş anlamlı), *mütezâyil-mütebâyin* (eş sesli, eşit anlamlı ya da eş anlamlı olma özelliklerinden hiçbirisini taşımayan, uyumsuz), *müşekkeke* (dereceli anlamdaş, şüpheli) ve *müteşâbih* (benzer) lafızlardır.⁴⁴ Gazzâlî'nin ilave ettiği lafızlar; müşekkeke ve müteşâbih lafızlardır.

Bu lafız türlerini kısaca açıklayacak olursak; Müşterek (eş sesli) lafız; yazılışı ve okunuşu aynı olmasına rağmen anlam olarak farklı olan lafızdır. Lafzen aynı, manâ bakımından farklı olan bu iki lafız arasında manâ bakımından bir birlik ve benzerlik bulunmaz. Mesela görme organı, su kaynağı ve güneşin dairesi için kullanılan *ayn* (göz) lafzında olduğu gibi. Mütevâtî (eşit anlamlı) lafız; Aralarında anlam ortaklığı olması sebebiyle pek çok sayıda ferd için kullanılan bir lafızdır. Bu lafzın taşıdığı anlam kullanıldığı tüm şeyler için aynıdır. Mesela 'insan' isminin Zeyd ve Amr için kullanılmasında olduğu gibi. Bazen müşterek lafız ile mütevâtî lafız karıştırılabilmektedir. Müşterek lafızda tanım ve hakikat bakımından ortaklık bulunmamasına rağmen 'ayn' lafzının hem görme organı hem güneş hem de altın için eşit anlamlı kabul edilmesi bu lafzın mütevâtî lafız olduğu yanılışına yol açmaktadır. Bu da aklî ilimlerde hata yapılmasına neden olmaktadır.⁴⁵ Çünkü bu lafız türü farklı manâlar için kullanılabilirdiğinden bu lafızı kullananın hangi manâda kullandığı her zaman belli değildir.⁴⁶ Müşterek sözcüğün, mütevâtî sözcüğe olan yakın benzerliğini ayırt etmek insan zihnine zor gelse de dikkatli olunmalıdır.⁴⁷ Müşterek bir lafzın delilde iki farklı anlamda kullanılması sonucu ortaya çıkabilecek hataya bir kıyas üzerinden örnek verecek olursak;

Suyun *gözü* vardır;

---

⁴³ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 58.

⁴⁴ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 67-68; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Mustasfa* 1: trc. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayınları, 1994), 41-42.

⁴⁵ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 67-68; *el-Mustasfa* 1: 41-42; *Mi'yâru'l-ilm*, 64-68.

⁴⁶ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İlcâmü'l Avâm An İlmi'l-Kelam*: sad. Nedim Yılmaz, haz. Mevlüt Karaca (İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.), 17-25.

⁴⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfa* 1: 42.

Gözü olan her şey görür;

Öyleyse su da görür!⁴⁸

Yapılan kıyasta görüldüğü üzere göz lafzının müşterek değil de mütevâtî gibi kabul edilerek kullanılması nedeniyle kıyasta lafız yanlışı yapılmasına neden olmuş ve kıyas doğru bir sonuç vermemiştir.

Müterâdif (eş anlamlı) lafız; yazılış ve okunuş bakımından farklı ancak anlamca aynı olan lafızdır. Mesela, ‘*Hamr, râh ve ukar*’ (şarap) bu üç isim üzümden sıkılarak elde edilen sarhoş edici sıvı için kullanılmaktadır. Gazzâlî, mütebâyin ve mütezâyil lafzı aynı anlamda kullanmaktadır. Mütebâyin-mütezâyil lafız; aralarında hiçbir ortaklığın bulunmadığı lafız türüdür. Mesela –at, altın ve bitki gibi- birbirinden tamamen ayrı olan isimler buna örnektir.⁴⁹ Mevzular (özneler) tanımlarının ayrı olması nedeniyle ayrı ve farklı olduklarında, onları temsil eden isimler mütebâyin (uyuşumsuz)-mütezâyil olmaktadır.⁵⁰ Bazen mevzu (özne) aynı olmasına rağmen farklı itibarlara göre mevzunun birden çok ismi bulunabilir. Böyle bir durumda ismin müteradif olduğu zannedilir. Aslında verilen bu isim birinde mevzu bakımından diğesinde ise vasıf olması bakımından verilmektedir. Mesela, kılıç (seyf) ve keskin kılıç (sârim) sözcükleri böyledir. Bazen mütebâyin ile müterâdif isim birbirine karıştırılır. Bu karışıklık, değişik isimler farklı değerlerde bir şeye verildiğinde meydana gelmektedir. Bu isimler çoğu zaman eş anlamlı zannedilmektedir. Mesela *seyf* (kılıç), *mühenned* (Hint kılıcı) ve *sârim* (keskin kılıç) sözcükleri böyledir.⁵¹

Müşekkek lafza gelince bu lafız, taşıdığı aynı manâ ile iki ayrı şeye karşılık gelmektedir. Fakat bu lafzın taşıdığı manâ başka bir açıdan farklılık arz edebilmektedir. Şimdi müşekkek lafzın bu ismi almasının ayrıntılarına bakacak olursak; Aristoteles, *Kategoriler ve Önergeler* kitabının giriş kısmında isimleri eş adlı, eşit anlamlı ve türemiş diye tasnif etmiştir.⁵² Daha sonra felsefe geleneği içerisinde yorum farklılıklarından dolayı yeni tasnif şekilleri geliştirilmiştir. Geliştirilen tasnif şekilleri

⁴⁸ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 268.

⁴⁹ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 64; *Mihakku'n-Nazar*, 67-68.

⁵⁰ Mütebâyin ile mütezâyil ismi Gazzâlî aynı anlamda kullanmaktadır. Bu isimler aralarında hiçbir şekilde ortaklığın bulunmadığı isimler olarak ifade edilmektedir. Mesela, siyah, kudret, aslan, anahtar vb. isimler tanım ve hakikat bakımından farklı anlamlara karşılık gelmektedir. Sayıca en çok olan isim grubu bu grupta yer almaktadır. Bu isimler, en çok müteradif isimlerle karıştırılmaktadır. Bkz. Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 70.

⁵¹ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 70; *Mihakku'n-Nazar*, 68; *el-Mustasfa* 1: 41-42.

⁵² Aristoteles, *Kategoriler-Önergeler*, trc. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 21.

neticesinde eş adlı lafızlarla eşit anlamlı lafızlar altına konulamayan lafızlar için yeni kategoriler geliştirilmiştir. Sonuç olarak ne eş adlı ne de eşit anlamlı olmayan, bu yüzden arada kalan lafızlar müşekkek lafız olarak isimlendirilmiştir.⁵³ Bununla beraber müşekkek lafız; mutlak anlamda müşekkek, aynı ilkeye nispeti bakımından müşekkek, (kitap, ilaç ve neşterle ilgili olarak tıbbî denmesi) aynı gayeye yönelik olması bakımından müşekkek (ilaç, fiziksel aktivite ve kan aldırma için sıhhî denmesi) ve aynı ilke ve gayeye birlikte bağlı olma bakımından müşekkek (her şey için O Tanrısaldır denmesi) olmak üzere dörde ayrılmaktadır.⁵⁴

Müşekkek lafızlarda isimlendirme yapılırken evveliyet ve yaraşırılık, öncelik ve sonralık, güçlülük ve zayıflık bakımından manâ olarak biri diğerinden önce konulmuş olabilir. Mesela var olan şeylere varlık isminin verilmesi böyledir. Ancak cevher için söylenen varlık ile araz için söylenen varlık öncelik ve sonralık sebebiyle farklılık arz etmektedir. Diğer bir lafız türü olan müteşâbih lafız ise aynı manâya gelmeyen fakat aralarında bir tür benzerlik bulunan lafızdır. Müteşâbihlik (isim benzeşmesi) üç kısma ayrılmaktadır. Bu isimlerdeki benzerlik karşımıza bazen zâtî ve yerleşik bir sıfatta, bazen zâtî olmayan izâfî bir sıfatta çıkabilirken bazen de mecâzi olarak çıkabilmektedir. Müteşâbih lafızda lafız, taşıdığı iki anlamdan biri için daha önce kullanılmış diğerine ise sonradan nakledilmiştir. Mesela ayak sözcüğünün canlıların ve divanın ayakları için kullanılmasında olduğu gibi.⁵⁵ Saymış olduğumuz bu lafız çeşitlerinden kıyaslarda ve tüm ilimlerde kullanılmaya uygun olan mütevâtî' lafızdır.

Gazzâlî, lafızlardaki farkların ayırımına varılamadığında birçok hata ile karşılaştığı için lafız ayırımı üzerinde önemle durmaktadır. Lafızlar konusunda dikkat edilmesi gereken diğer bir konu da birden çok manâ için kullanılan lafızların ayırımının nasıl yapılması gerektiğidir. Birden çok manâ için kullanılan lafızlar *müsteâr* (ödünç alınan), *menkul* (nakledilen) ve *müşterek* (eş sesli) olmak üzere üç bölümdür. Gazzâlî, müşterek (eş sesli) lafızları anlamları bakımından lafızlar başlığı altında da incelemektedir.⁵⁶ Müsteâr lafız; ilk konulduğu günden şimdiye kadar bir şeyin zatına delâlet etmekle birlikte bazı durumlarda başka bir şey için de geçici olarak kullanılan lafızdır. Aralarındaki ilişki nedeniyle birinden diğerine nakil edilmiştir. Mesela, *ümm* ifadesi

⁵³ Muhittin Macit "Teşkil" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 567-568.

⁵⁴ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 66.

⁵⁵ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 64-72.

⁵⁶ Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, 36.

anne anlamında kullanılmak üzere konulmuş müsteâr bir isimdir. Aynı zamanda yer/toprak (*arz*) içinde müsteâr olarak kullanılmaktadır. Müsteâr lafızda bir ödünç alma söz konusudur.⁵⁷

Menkul lafız; bu lafızda isim kendisi için konulduğu şeyden alınıp başka bir anlama nakledilmiştir. Nakledildiği şey de kendisinin sabit ve daimi bir şekilde ismi olmaktadır. Mesela, salat, hac ve kâfir isimleri böyledir. Menkul lafız, müsteâr ve müşterek lafızdan farklıdır. Farkları ise şudur; menkul lafız konulduğu şey için daimi iken müsteâr lafız daimi değildir, geçici bir anlam taşımaktadır. Müşterek lafızda herhangi bir nakil söz konusu değildir. İlk olarak konulduğu andan itibaren iki anlamı birlikte karşılamaktadır. Mesela, ayn lafzı suyun kaynağı, dünya, güneş ve göz terimleri için ortak olarak kullanılmaktadır.⁵⁸

Müşterek lafız, menkul ve müsteâr lafızların tersine konulduğu her şey için eşit durumda bulunmaktadır. Menkul lafız ise ilk konulduğu andan itibaren iki anlam arasında ortaktır. Müşterek lafız, konulduğu her şey için eşit bir durumda iken, menkul lafızda bir nakletme söz konusudur. Müsteârda ise bazen geçici olarak başka bir şey için de kullanma durumu söz konusudur.⁵⁹ Menkul, müsteâr ve müşterek lafızların farklılıklarına değindiğimiz üzere birbirlerine karıştırılmamaları gerekir. Çünkü saydığımız bu üç lafız türünden sadece menkul isim burhanlarda ve ihtiyaç duyulan tüm ilimlerde kullanıma uygundur.⁶⁰

Gazzâlî, mecâz ile müsteârı aynı anlamda kabul etmektedir. Araştırma yapacak kişinin bazen mecâz ile müsteârı kastettiği anlaşılmazsa çokça hata yapılmakta ve yanlısın nereden geldiği de tespit edilememektedir. Lafızlar konusunda bazen iki farklı kelime birbiri yerine kullanılmaktadır. Mesela, ‘köye sor’ denildiğinde aslında köye değil de köy halkına sor kastedilmektedir.⁶¹ Lafızlar konusunda hata yapılan diğer bir mesele de kendisiyle iki ayrı nesne ifade edilen ortak ismin ayrımının yapılamamış olmasıdır. İki farklı nesneye verilen bu isim aslında ortaktır. Mesela müşteri sözcüğünde olduğu gibi. Bu sözcük hem yıldız hem de âkid anlamında kullanılmaktadır. Bu lafzın nesneye verilisinde herhangi bir öncelik söz konusu değildir.⁶² Gazzâlî’ye göre nazârî

⁵⁷ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 70-73.

⁵⁸ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 70-73.

⁵⁹ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 70-73; Çapak, *Gazzâlî’nin Mantık Anlayışı*, 36.

⁶⁰ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 72-76; *el-Mustasfa* 1: 40-43; *Mihakku’n-Nazar*, 67-68.

⁶¹ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 76.

⁶² Gazzâlî, *Mihakku’n-Nazar*, 69.

ilimlerdeki hatalarının çoğunun nedeni, açık hükümleri ihmal etmek ve bu konuda müsamahalı davranmaktır.⁶³

2.1.3. Kıyastan Önce Bilinmesi Gerekenler

Mantık ilminin asıl konusunu kıyas konusu oluşturduğu için çalışmamızda kıyastan önce bilinmesi gerekenlere yer vermenin faydalı olacağı kanaatini taşımaktayız. Kıyas, iki öncülden oluşan mürekkebe bir yapıya sahip olduğu için kıyası araştırırken izlenecek yöntem kıyası yalın unsurlara ayıştırmaktır. Kıyas incelenirken kıyası oluşturan öncüller, öncüller incelenirken öncülleri oluşturan konu ve yüklem, konu ve yüklem incelenirken de lafızlar ve müfred manâlar incelenmelidir. Bu nedenle konumuz gereği çalışmamızın buraya kadar olan bölümünde lafızların manâlara kılavuzluk etmesini incelemeye çalıştık. Bundan sonra manânın kendi başına var olması konusuna değinmeye çalışacağız. Gazzâlî, sonucu kesin doğru olan bir kıyas için gerçek bir tanıma ulaşmayı gerekli görmektedir. Bu nedenle gerçek bir tanım yapabilmek için yapılması gerekenlere bu başlık altında yer vereceğiz.

Bir şeye nispet edilen her manâ ya *zâtî* (zâtın kurucu ögesi), ya *lâzım* (ayrılmaz manâ) ya da *arazî* (hem nispet edildiği şey için hem de başkası için var olan) olabilir. Öyleyse nispet edilen manânın *zâtî*, *lâzım* veya *arazî* olduğu nasıl anlaşılacaktır? Şimdi sırasıyla *zâtî*, *lâzım* ve *arazî*'nin ne olduğuna bakalım. Hem varlıkta hem zihinde ortadan kaldırılamayan şey *zâtî*dir. Mesela insanın canlı olması gibi. Varlıkta değil de zihinde ortadan kaldırılabilen şey *lâzım*dır. Renkli olmanın insanın mahiyetine dâhil olması gibi. Varlık ve zihinde ortadan kaldırılabilen şey ise *arazî*dir. İnsan olmak için beyazlığın şart olmaması gibi.⁶⁴ *Zâtî*, bir nedene bağlı değilken, *arazî*, bir nedene bağlıdır. *Zâtî* hakkında şöyle bir soru sorulması mümkün değildir; insanı canlı kılan, siyahı renk kılan nedir?⁶⁵

Bazen *zâtî* ve *lâzım*ın tespiti konusunda karışıklık çıkabilmektedir. Gazzâlî, *zâtî* ve *lâzım*'ı ayırabilmek için iki ölçüt vermektedir. Bunlardan ilki şudur; zihinde veya varsayımda ortadan kaldırılma imkânı olsa bile varlık alanında ortadan kaldırılamayan ve var olan bir şeyden ayrılmayacak şekilde ona bağlı olan her şey *lâzım*dır. Mesela insan ve cismin yaratılmış olması böyledir. İnsanın canlı olması zihnimizden

⁶³ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 119.

⁶⁴ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 88-92; *Mihakku'n-Nazar*, 65.

⁶⁵ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 51.

kaldırılırsa, insanın anlaşılması mümkün değildir. Bu ölçütle ilgili karşımıza şöyle bir durum çıkmaktadır; kişi zihinden kaldırılamayan bazı lâzımlar ile de karşılaşılabilir. Karşılaşılan bu lâzımlar o şeye varlığından sonra lâzım olmuşlardır ve dolaylı olarak bilinebilirler. Yani bahsettiğimiz bu lâzımlar o şeyin mefhumundan değildirler. Mesela üçgenin iç açılarının toplamının iki dik açığa eşit olması böyledir.⁶⁶

Anlattıklarımızdan anlaşılacağı üzere zâtî ile lâzımı birbirinden ayırırken ilk ölçütün yetersiz kaldığı durumlar da söz konusu olabilir. Böyle bir durumda ikinci ölçüte başvurmak gerekir. İkinci ölçütümüz ise şudur; eğer ilk önce o şeyde bulunan söz konusu manâyı anlamadan o şeyin zâtı anlaşılıyorsa bu manâ zâtîdir. Canlı ve insan lafızlarında olduğu gibi canlılığı anlamadan insanı anlamıyorsan canlılık insan için zâtîdir. Eğer o manâ anlaşılmadan şeyin zâtı anlaşılıyorsa o manâ zâtî değildir. Mesela zenci biri için mavi gözlü veya siyah tenli olmak gibi, birey için ‘lâzım’ olan pek çok vasıf, zenci insanın varlığından ayrılmaz. Bu vasıfların lâzım oluşu o cins içinde zorunlu olmayıp rastgele de olsa durum budur. Zira bu vasıfları taşımayan insanın bulunması mümkündür. Ancak üçgenin iç açıları toplamının iki dik açığa eşitliğini ortadan kaldıran bir çözüm yolu olsaydı üçgen kalmaz ve varlığını yitirirdi. Öyle ise ‘zorunlu lâzım’ ile ‘varlıkla ilgili/vücudî lâzım’ arasındaki ince ayrıma dikkat edilmelidir. Zorunlu lâzım, üçgenin iç açılarının toplamının iki dik açığa eşit olmasıdır. İki dik açığa eşitlik ortadan kaldırılırsa üçgen varlığını yitirmektedir. Varlıkla ilgili/vücudî lâzımın örneği ise tenin siyah olması, gözün mavi olmasıdır.⁶⁷

Gazzâlî’ye göre, tanım yapılırken lâzım ile zâtîye tabi olanın karıştırılması hataların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Kelâmcılar bu konuda kafa karışıklığı yaşayarak bir takım hatalara düşmüşlerdir.⁶⁸ Zâtî, lâzım ve arazî ayrımını net olarak ortaya koymaktaki amacımız tam bir tanıma ulaşmaktır. Bu konuda dikkat edilmesi gereken konuları yukarıda ifade ettik. Bu konuda dikkat edilmesi gereken diğer bir konuda mukavvim olan zâtîye isim verilirken cins, tür ve faslın ayrımının nasıl yapılacağıdır. Zâtî ayrımlar zikredilmeden tanım elde edilemeyeceğinden bu konuda izlenmesi gereken bir yol bulunmaktadır. Zâtî; ‘O nedir?’ sorusu açısından cins veya tür olarak isimlendirilirken, ‘o nasıldır?’ sorusu açısından da ayrım olarak isimlendirilmektedir. İnsan için ‘o nedir?’ sorusu sorulduğunda ‘o canlıdır’ şeklinde cevap alınabilir. Ancak

⁶⁶ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 88-92.

⁶⁷ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 88-92.

⁶⁸ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 72-75.

bu cevap yeterli değildir. Çünkü canlı, insan dışındaki başka varlıkları da kapsamaktadır. İnsanı diğer canlılardan ayırmak için ‘o nasıl bir canlıdır?’ şeklinde sorulduğunda cevap olarak ‘o nâlık/düşünen ve ölümlü canlıdır.’ cevabı verilmektedir. Buradaki ‘konuşan’ ifadesi özsel bir ayırmadır. Kişi bazen fasl ile türü birbirine karıştırabilmektedir. Böyle bir durumda fasl ile türü birbirinden ayırmak için ise yapılması gereken şudur; o nedir? sorusunun cevabı türdür. Mesela insan, at ve deve bir türdür. O hangi şeydir? sorusunun cevabında zikredilen ise fasldır. Mesela şarap için ‘o sarhoş edici bir içecektir.’ ifadesinde olduğu gibi. Bir şeyin mahiyeti talep edildiğinde sorulması gereken o nedir? sorusudur. Bu sorunun cevabında, sorulan şeyin mukavvim olan zâtîlerinin toplanmış olması gerekmektedir. Zâtîlerin hepsine yer verilmeyen cevap ise tam bir cevap olmamaktadır. Tanım ile bir nesnenin özünün hakikati öğrenilmek istenildiğinden özsel ayrımların zikredilmesi önemlidir.⁶⁹ Buraya kadar bahsettiğimiz şeyler tam bir tanım yapabilmek için dikkat edilmesi gereken hususlardır.

2.2. Tanım Konusu

Tanım konusu başlığı altında tanıma ulaşma şekline, tanım yapılırken uyulması gereken şartlara ve tanım yapılırken hataya düşülen yerlerin nelere olduğuna yer verilecektir.

2.2.1. Tanıma Ulaşma Şekli

Bilgi (ilm) temelde tasdik ve tasavvur olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmektedir. Tasavvur, kişinin varlıkların zâtlarının bilgisine sahip olmasıdır. Mesela, insanın, ağacın bilgisine sahip olması böyledir. Tasdik ise tasavvura konu olan zâtlar arasında birinden hareket ederek diğeri hakkında hüküm verilmesidir. Mesela, ‘insan canlıdır, taş değildir’ sözü böyledir.⁷⁰ Tam tasavvura tanım ile ulaşıldığı için Gazzâlî, eserlerinde tanım konusuna ayrı bir yer vermektedir. Kıyasta olduğu gibi düzenli bir tarza göre bir araya getirilmiş her şeyin bir madde ve sureti bulunmaktadır. Tanımın maddesi; cinsler, türler ve fasıllar iken suret ve hey’eti ise tanımda en yakın cinse yer verdikten sonra tüm zâtî fasılları eklemek ve zâtî fasıllardan hiçbirini atlamamaktır. Zâtî fasıllar da bir sıralamaya göre getirilmelidir.⁷¹ Gazzâlî’ye göre özsel ayrımlar zikredilmeden hakiki bir tanıma ulaşmamaktadır. Tanım yapılırken yakın cins ve diğer bütün özsel ayrımlar bir sıra içerisinde verildikten sonra nesneyi kendisinden daha açık olmayan bir şeyle tanımlamaya kalkışmak hatadır. Mesela, beyazın tanımı yapılırken ‘siyaha zıt

⁶⁹ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 102; *el-Mustasfa* 1: 15-16; *Makâsıdu’l-Felâsife*, 53-54.

⁷⁰ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 44.

⁷¹ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 388.

olandır' denildiğinde nesne zıttıyla tarif edilmiş olmakta ve nesnedeki kapalılık devam etmektedir.⁷²

Gazzâlî'nin tanım konusunda kelâmcılara eleştiri getirdiği konuların başında tanımın tanımı konusu yer almaktadır. Kelâmcılar içerisinde tanımın tanımı yapılırken üç farklı tanım şekli ortaya çıkmıştır. Bir grup kelâmcı, 'şeyin tanımı onun hakikati ve zâtıdır' demiştir. Diğer bir grup ise 'şeyin tanımı onun manâsını câmî ve mâni bir şekilde' açıklayan terimdir derken son grup ise 'bu mesele tartışmalıdır (hilâfi)' diyerek ilk iki tanım şekline birinin diğerinden üstün olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır. İlk iki tanım yapan kişilerin yanlışlarının kaynağı Gazzâlî'ye göre müşterek ismi tanımamış olmalarıdır. Mesela, 'ayn' kelimesi 'görme yoluyla renkleri algılayan organ anlamına gelmekle beraber, 'en değerli para olan madeni cevher' şeklinde bir anlama da sahip olması bu kelimenin müşterek olduğunu göstermektedir. Gazzâlî'ye göre, tanımın tanımı konusunda yapılması gereken şudur; manâları terimlerden çıkarmaya çalışmak yerine önce anlamlar akılda tespit edilmeli, sonra bu anlamlar lafızlara yüklenmelidir.⁷³

Gazzâlî'nin doğru gördüğü tanıma ulaşma şekline bakacak olursak; tanım, terkip ile elde edilmektedir. Eğer tanım burhan ile elde edilmiş olsaydı bu durumda bir orta terime ihtiyaç duyulacaktı. Terkip işlemi yapılırken tanımı talep edilen herhangi bir ferdin, bölünmeyecek şekilde ele alınması gerekmektedir. Daha sonra da onun on kategoriden hangisine dâhil olduğu araştırılmalı ve bulunduğu cins içindeki mukavvim yüklemelerinin hepsine yer verilmelidir. Bu işlem yapılırken arazî ve lâzımî olanlara bakılmadan mukavvimler ile yetinilmeli ve tekrar edilen mukavvimler atılmalıdır. Bu mukavvimlerden de en son gelen en yakın cins ile yetinilmeli ve bu cins de fasıl eklenmelidir. Elde edilen bu terkip iki ölçüt açısından tanımlanana eşit ise bu, tanımdır. İlk ölçüt *tard* (bütün ferdlerini içine alma), *aks* (yabancı ferdlerin tümünü dışarıda bırakmadır) ve yüklem olma noktasında (tanımlanan) bu isme eşit olmalıdır. İkinci ölçüt ise manâda eşit (*müsâvî*) olmalıdır. Bu da söz konusu terkipte, hiçbir şey bırakılmadan zâtın hakikati bütüne delâlet etmelidir. Mesela insanın tanımı yapılırken "nefis sahibi, hisseden cisimdir" ifadesi eksik bir tanımdır. Bu ifadeye eklenmesi gereken zâtî bir fasıl

---

⁷² Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 54-55.

⁷³ Gazzâlî, *el-Mustasfa* 1: 27.

bulunmaktadır. Bu faslın da cinse ilave edilmesi ile hakiki bir tanıma ulaşılabacaktır. Eklenmesi gereken fasıl “iradesi ile hareket eden”dir ifadesidir.⁷⁴

2.2.2. Tanımın şartları

Gazzâlî, hakiki bir tanım elde etmek için uyulması gereken şartları şöyle sıralamaktadır;

a) Tanımlanan şeyin tüm zâtî nitelikleri zikredilmelidir. Mesela bir kişiye hayvanın tanımı sorulduğunda ‘o cisimdir’ demek yerine ‘o iradesiyle hareket edendir’ demesi daha doğru olacaktır.

b) Tanım, cins ve ayırmadan yapılmalıdır. Mesela yerde biten bir şey için bu nedir? diye sorulduğunda ‘o bir cisimdir’ demek yerine ‘o büyüyen bir cisimdir’ demek daha doğru olacaktır. Çünkü taş da bir cisimdir. Yani tam bir tanım yapılırken yakın cins ve yakın ayırım zikredilmelidir.

c) Tanım yapılırken yakın cins bulunduğunda uzak cinsin kullanımından kaçınılmalıdır. Yoksa tekrara düşülmüş olur. Mesela ‘sıvı içecektir’ demek böyledir. Şarap nedir? diye sorulduğunda ‘sarhoş edici sıvı’ demek yerine ‘sarhoş edici içecektir’ demek daha doğru olmaktadır. Böylece en yakın cinse yer verilmiş olur.

d) Tanımda az kullanılan, yabancı ve alışılmamış kelimelerden ve belirsiz müşterek sözcüklerden kaçınılması gerekmektedir. Tanımın mümkün olduğunca kısa ve özlü sözlerden oluşmasına dikkate etmek gerekmektedir. Makul olan terimi bulma noktasında kişi istiareye başvurmak zorunda kaldıysa amaca en uygun istiare bulunmaya çalışılmalıdır ve bu işlemi yapan kişinin yaptıkları da ona çok görülmemelidir. Önemli olan bütün zâtî niteliklerin zikredilmesi ve maksadın hâsıl olmasıdır.

e) Tanım yapacak kişi zâtî (siyahlık için renklilik), lâzımî (güneşin doğuşu anında cismin gölgesinin düşmesi) ve arızî (utanan kişinin yüzünün kızarması) sıfatlar arasındaki farkı iyi biliyor olmalıdır.

f) Tanım elde edilirken metot olarak burhan kullanılamaz. Tanımı elde etme yolu terkiptir.

g) Tanımlara eksiklik giren yerler doğru tespit edilmelidir.⁷⁵

---

⁷⁴ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 402-404.

Kelâmcılar, tanım yaparken tanımın şartlarına uyma noktasında zor durumda kalınca tanımlananı diğerlerinden ayırmak için şöyle bir tanım geliştirmişlerdir; tanım, ferdlerini içine alan, ferdî olmayanları ise dışarıda bırakan bir sözden ibarettir. Bu tanım şeklinde kelâmcılar sadece temyizi şart koşmuşlardır. Kelâmcıların yapmış oldukları tanımlara birkaç örnek verecek olursak; atın tanımında ‘at kişneyendir, insanın tanımında ‘insan gülendir’ şeklinde yapılmış tanımlar. Gazzâlî’ye göre tanıma bu şekilde ulaşmak tanımlananın zatının ortaya konulmasından uzaktır.⁷⁶

Saymış olduğumuz bu şartlara uyulmadığı takdirde hakiki bir tanıma değil, resmi veya lafzî bir tanıma ulaşılmış olur. Bir şeyin mahiyetinin tanımlanması için ise hakiki bir tanıma ihtiyaç vardır. Bu nedenle tanımın şartlarına mümkün mertebe uyulmalıdır.

2.2.3. Tanımda Hataya Düşülen Yerler

Yukarıda saymış olduğumuz şartlara uymamak tanımı eksik, hatalı veya yanlış kılmaktadır. Saymış olduğumuz şartları göz önünde bulundurarak tanımda hataya düşülen yerleri sıralayalım; tanımlarda hatalar a) cins yönünden, b) ayırım (*fasl*) yönünden ve c) ikisi arasındaki ortak bir durum olmak üzere üç yerde karşımıza çıkmaktadır.

a)Cins yönünden meydana gelen hata yerleri şunlardır:

Cinsin yerine faslın konulması. Mesela, ‘aşk, sevginin aşırı olmasıdır’, denilmesi. Doğru olan ise ‘aşk, aşırı olan sevgidir’, denilmesidir. Cinsin yerine maddenin konulması. Mesela sandalye için ‘üzerine oturlan bir tahtadır’, denilmesi. Cins yerine şu anda bulunmadığı halde önceden bulunan bir şeyin alınması. Mesela külün tanımı yapılırken ‘o, yanmış odundur’, denilmesi. Cinsin yerine parçaların alınmış olması. Mesela on sayısının tanımı yapılırken ‘o beş ile beşin toplamıdır’, denilmesi. Melekenin kuvvenin yerine konulması. Mesela iffetli kelimesinin tanımı yapılırken ‘şehvetten kaynaklanan hazlardan kaçınmak için kendinde kuvvet bulandır’, şeklindeki kullanım hatalıdır. Bu sözün doğrusu ise şöyledir; ‘iffetli, şehvi lezzetleri terk edendir’. Türün cins yerine konulması. Mesela ‘kötülük insanlara zulmetmektir’, denilmesi.⁷⁷ Cinsin

⁷⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfa* 1: 13-20; *Mihakku'n-Nazar*, 143-148; *Mi'yâru'l-ilm*, 392-400.

⁷⁶ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 414.

⁷⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfa* 1: 21-22; *Mi'yâru'l-ilm*, 404-408; *Mihakku'n-Nazar*, 150-151; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 89; Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, 99-100.

yerine zâtî olmayan ayrılmaz niteliklerin konulması. Mesela yerin ve güneşin tanımında ‘bir’ ve ‘var’ denilmesinde olduğu gibi.⁷⁸

b) Ayrım yönünden meydana gelen hata yerleri; bu hatanın sebebi faslın yerine cinsin konulması veya faslın yerine, hâssa olan, lâzım olan veya arazî olan şeyin konulmasıdır.⁷⁹

c) İki arasındaki ortak bir durum yönünden giren eksiklikten kaynaklanan hata yerleri ise şöyledir: Bir şeyin, kendisinden daha kapalı bir şeyle tanımlanması. Ateşi ‘nefse benzeyen bir cisimdir’ diye tanımlamak.⁸⁰ Bir şeyin, kapalılık açısından kendisi ile eşit bir şeyle tanımlanması. Bilgiyi ‘bilinen şey’ olarak tanımlamak böyledir.⁸¹ Zıddın, zıt ile tanımlanması. Mesela çiftin tanımı yapılırken ‘tek olmayan’ denilmesi böyledir.⁸² Bağlantı bakımından birbirine denk olmalarına rağmen, bağlantı (izafet) bulunan iki şeyin birbirine dayandırılarak tanımlanması böyledir. Mesela babayı ‘çocuğu olan’ diye tanımlamak. İletin tanımında ma’lûle yer verilmesidir. Bir şeyi kendisinden daha az bilinen bir şeyle tanımlamak böyledir. Mesela güneşin tanımı yapılırken ‘güneş gündüz doğan yıldızdır’ denilmesi.⁸³

Gazzâlî’nin tanım konusunu kapsamlı olarak ele aldığı görülmektedir. Bunun nedeni Gazzâlî’nin hakiki bir tanıma ulaşmak istemesidir. Hakiki bir tanım yapılabilmesi için, tanımı yapılmak istenilen şeyin yakın cinsi ve yakın ayrımı ile ortaya konulması gerekmektedir. Gazzâlî’ye göre lafızlar konusunda gerekli hassasiyeti göstermeyen bir kişinin hakiki bir tanım yapması zor görünmektedir. Tanım yapmak isteyen kişi yanlışlığa düşebileceği birçok etkenle karşı karşıya kalabilir. Doğru bir tanım yapmanın zorluğu ancak tanımda hata yapılabilecek yerleri dikkatlice inceleyerek aşılabilir. Bu nedenle tanım yapmak isteyen kişi tanımın şartlarına uymalı ve hataya neden olacak şeyleri yapmaktan da kaçınmalıdır. Yukarıda saydığımız üzere tanımda hata yapılabilecek yerler bellidir. Gazzâlî, tanım yapmak isteyen kişinin saydığımız bütün hatalardan kaçınmasının imkânsız olduğunu da kabul etmektedir.

⁷⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfa* 1: 21-22; *Mihakku’n-Nazar*, 150-151; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 89; Çapak, *Gazzâlî’nin Mantık Anlayışı*, 100-101.

⁷⁹ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 408; *Mihakku’n-Nazar*, 151.

⁸⁰ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 410; *Mihakku’n-Nazar*, 151; Çapak, *Gazzâlî’nin Mantık Anlayışı*, 102.

⁸¹ Gazzâlî, *el-Mustasfa* 1: 22; *Mihakku’n-Nazar*, 151.

⁸² Gazzâlî, *el-Mustasfa* 1: 22; *Mihakku’n-Nazar*, 151.

⁸³ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 408-410; *el-Mustasfa* 1: 22; *Mihakku’n-Nazar*, 151.

Sonuç olarak İslâm kelâmının oluşmaya başladığı dönemden Gazzâlî dönemine gelinceye kadar kelâmın yöntem açısından değişim geçirdiği, geliştirilmeye çalışıldığı ve eleştirildiği görülmektedir. Gazzâlî dönemine gelindiğinde kelâmın kullandığı yöntemlerin mantıksal bir zemine oturtulması için mantık kullanılarak kelâmın yöntemi yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır. Gazzâlî, yöntem eleştirisine kavramlar, lafızlar ve tanıma ulaşma şekli üzerinden başlamıştır. Kelâmcılar, düşünceye (manâ) değil dile (lafız) yöneldikleri için görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Dilin değişmesi ile düşüncenin değişmeyeceğini fark edememişlerdir. Dilin kuralları ile düşüncenin kurallarını birbirine karıştırdıkları için kavramın kendinde gerçekliğini kavrayamamışlardır. Bu nedenle dil ile düşüncenin arasını ayırmada zorluk yaşamışlardır. Lafız çeşitlerini birbirinden ayırma noktasında sıkıntı yaşayarak kıyaslarında çelişik sonuçlar elde etmekten kurtulamamışlardır. Gazzâlî'nin eleştiri getirdiği konulardan bir diğer de kelâmcıların tanıma ulaşma şekilleridir. Tanıma ulaşırken bölmenin kullanımı gerekli olmasına rağmen kelâmcılar bölmenin kurallarına uymak kendilerine zor geldiği için tanımda sadece temyizi şart koşmuşlardır. Oysa hakikî bir tanım, zâtî ayrımların zikredilmesi ile elde edilmektedir. Gazzâlî'nin tanıma bu kadar önem vermesinin nedeni tam tasavvura başka bir yolla ulaşamamasıdır.

BÖLÜM 3: YARGI VE ÇIKARIM MANTIĞI AÇISINDAN ELEŞTİRİLER

Gazzâlî'nin mantık ile ilgili yazmış olduğu eserlerinde kelâmcıları eleştirdiği konuları a) kavram mantığı açısından eleştiriler ve b) yargı ve çıkarım mantığı açısından eleştiriler şeklinde iki ana bölüme ayırarak inceleyeceğimizi daha önce ifade etmiştik. Yargı ve çıkarım mantığı açısından eleştiriler başlığı altında çalışmamızın sınırları gereği önermeler konusuna ve akıl yürütme çeşitlerine yer verilecektir. Çalışmamızın bu bölümünde önermeler konusuna yer vermiş olmamızın nedeni önermelerin şartları bilinmeden ve bu şartlara riayet edilmeden kıyas oluşturarak kesin sonuçlar elde edilmesinin mümkün olmamasıdır. Bununla birlikte önermeler konusu kıyas konusuna hazırlık olması nedeniyle öncelikli olarak işlenecektir.

3.1. Önermeler

Önermeler başlığı altında önermenin yapısı, önermenin çeşitleri, önermenin döndürülmesi ve çelişik önermeler konusuna yer verilecektir. Doğru bilgiye ulaşmanın hedeflendiği kıyaslarda kullanılmaya uygun olan önerme türlerine ise kıyas başlığı altında yer verilecektir.

3.1.1. Önermenin Yapısı

Terimlerin birleşmesi ile ortaya 'soru', 'talep', 'temenni', 'ümit', 'hayret' ve 'haber' cümlesi çıkmaktadır. İlimlere ulaştırın burhanların elde edilmesi haber cümlesi ile mümkün olduğundan Gazzâlî, önermeler konusunu incelerken hüküm ifade eden haber cümleleri üzerinde durmaktadır. Çünkü her cümleden önerme meydana gelmemektedir. Yani konusu ve yüklemi olan her cümle önerme değildir. Ancak tekil anlamlardan oluşan ve hüküm ifade eden cümleler önermedir.⁸⁴ Gazzâlî'ye göre, önermenin üç unsuru bulunmaktadır. Bu unsurlar; konu, yüklem ve yüklemi konuya bağlayan bağıdır.⁸⁵ Mesela, 'âlem hâdistir' önermesinde 'âlem' konu, 'hâdis' yüklem, 'tir' ise bağıdır. Önermeler ile ilgili bilinmesi gereken diğer bir konu da önermenin söz dizimi kurallarına uygun olmasıdır. Önermenin söz dizimi kurallarına uygun şekilde kurulması önerme olmasının ilk ve zorunlu şartıdır. Bir önerme söz dizimi kurallarına uygun olup anlamlı olabilir, bunun yanında doğru da olabilir yanlış da olabilir. Mesela, 'bulutlar arasından göz kırpan kanarya güldür' önermesi söz dizimi kurallarına uygun ancak

⁸⁴ Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, 110.

⁸⁵ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 114-116; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 57.

yanlış bir önermedir. Önermeler doğruluk değeri bakımından olgusal ve mantıksal olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Doğruluk değeri olgusal olan önermelerin doğruluğuna deney, tecrübe ve gözleme dayanarak ulaşılmaktadır. Mesela, ‘tüm çimenler yeşildir’ önermesinde olduğu gibi. Doğruluk değeri mantıksal olan önermelerin doğruluğuna ise deney ve gözleme ihtiyaç duyulmadan sadece formuna bakılarak ulaşılmaktadır. Mesela, ‘Tüm beyaz atlar beyaz attır’ önermesinde olduğu gibi. Buraya kadar yazdıklarımızdan anlaşılacağı üzere doğruluk değeri mantıksal olan önermelerin doğruluğu ya da yanlışlığına dair hüküm vermek zorunludur.⁸⁶ Bu nedenle bahsettiğimiz önermeler kıyaslarda kullanılmaya daha uygundur.

3.1.2. Önermenin Çeşitleri

Bu başlık altında çalışmamızın konusu gereği önermeler; yüklem ve şart esasına göre (oluşumu bakımından), yüklemelerine göre (olumlu ve olumsuz olması bakımından) ve konularına göre (tekil önerme ve tekil olmayan önerme olması bakımından) incelenecektir.

3.1.2.1. Yüklem ve Şart Esasına Göre Önermeler (Oluşumu Bakımından)

Gazzâlî, yüklem ve şart esasına göre önermeleri yüklemli önermeler, bitişik şartlı önermeler ve ayırık şartlı önermeler olmak üzere üç grupta incelemektedir. Yüklemli Önermeler: Konu ve yüklem olmak üzere iki unsurdan meydana gelmektedir. Konu, kendisinden haber verilen şey iken yüklem ise haberdir. Mesela ‘âlem hâdistir’ ifadesinde âlem konu, hâdistir ise yüklemdir.⁸⁷ Bitişik Şartlı Önermeler: İki kısımdan (mukaddem ve tâlî) meydana gelmekte bununla birlikte kısımlardan her biri birden fazla önerme içerebilmektedir. Mesela, ‘eğer güneş doğarsa hemen yıldızlar gizlenir’ ifadesinde ‘eğer güneş doğarsa’ mukaddem olarak isimlendirilirken, ‘hemen yıldızlar gizlenir’ ifadesi ise tâlî olarak isimlendirilmektedir.⁸⁸

Saydığımız bu önerme türlerinin birbirinden farklı olduğu noktalar bulunmaktadır. İlk olarak şartlı önerme ile yüklemli önermenin farklarına değinelim. Şartlı önerme ile yüklemli önerme arasında iki açıdan farklılık bulunmaktadır. İlki; yüklemli önermeyi oluşturan kısımlardan her biri tekil bir terim ifade edebilirken bitişik şartlı önermede böyle bir durum söz konusu değildir. İkinci ise yüklemli önermede konu hakkında soru

⁸⁶ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 103-105.

⁸⁷ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 58; *Mi'yâru'l-ilm*, 116.

⁸⁸ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 58; *Mi'yâru'l-ilm*, 116.

sorulabilirken bitişik şartlı önerme hakkında soru sorulamamasıdır. Mesela ‘insan hayvandır’ önermesinde insan hayvan mıdır? diye sorulabilir.⁸⁹

Ayrık Şartlı Önermeler: Ayrık şartlı önermede, iki önermenin birbirinden ayrılması söz konusudur. Mesela, ‘âlem ya hâdistir ya da kadîmdir’ önermesinde iki yüklemli önerme bir araya getirilmiştir. Bu önerme türünde, önermelerden her ikisi aynı anda doğru veya yanlış olamaz.⁹⁰ Kelâmcılar bu önerme türüne *sebr* (inceleme) ve *taksim* (kısımlara ayırmak) adını vermektedirler.⁹¹

Bitişik şartlı önerme ile ayrık şartlı önerme arasında da farklılıklar bulunmaktadır. İlk farklılık, ayrık şartlı önermede şart edatı kaldırıldığında ayrık şartlı önermeyi oluşturan her bir parça anlatım yönü hariç herhangi bir sıralamaya sahip olmadığından önerme olmaya devam etmektedir. Ancak bitişik şartlı önermede tâlî olan mukaddemin yerine geçerse anlam değişebilir ve önermelerden biri onay alırken diğeri almayabilir. Mesela ‘âlem ya sonralıdır ya öncesizdir’ önermesi ‘âlem ya öncesizdir ya sonralıdır’ şeklinde döndürüldüğünde anlamda bir değişiklik olmamaktadır. İkinci farklılık ise bitişik şartlı önermede tâlî ve mukaddem arasında ters düşme durumu söz konusu değilken ayrık şartlı önermede önermenin parçalarından her biri diğere terstir ve ayrıktır. Bu önerme türünde önermelerden birinin varlığı diğere yokluğunu gerektirmektedir.⁹²

3.1.2.2. Yüklem ile Konu Arasındaki İlişkinin Olumlu veya Olumsuz Oluşuna Göre Önermeler

Gazzâlî'nin oluşumu bakımından önermeleri; yüklemli önermeler, bitişik şartlı önermeler ve ayrışık şartlı önermeler şeklinde gruplara ayırdığını yukarıda ifade etmiştik. Gazzâlî, üç gruba ayırmış olduğu bu önermelerin her birini nitelikleri bakımından yani yüklemelerinin olumlu ve olumsuz olması bakımından ikiye ayırmaktadır. Yüklemli olumlu önerme; ‘âlem hâdistir’ önermesi olumlu bir önermedir. Bu önerme türünde herhangi bir hal ve zaman eklemesi yapılmamıştır. Yüklemli olumsuz önerme; ‘insan taş değildir’ önermesi olumsuz bir önermedir. Bitişik şartlı olumlu önerme; bu önerme türünde mukaddem ve tâlî olumluda birleşmektedir. Mesela, ‘eğer âlem hâdis ise onun bir yaratıcısı vardır’ önermesinde olduğu gibi. Bitişik şartlı olumsuz önerme; bu önerme türünde ise mukaddem ile tâlî arasındaki bitişiklik

⁸⁹ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 59.

⁹⁰ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 59; *Mi'yâru'l-ilm*, 118.

⁹¹ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 118.

⁹² Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 59.

kaldırılmıştır. ‘Eğer güneş doğmuş ise gece mevcut değildir’ önermesinde olduğu gibi. Ayrık şartlı olumlu önerme; bu önerme türünde mukaddem ile tâlî arasında bir ayrılık gerçekleşmektedir. ‘Merkep ya erkektir ya da dişidir’ önermesinde olduğu gibi. Ayrık şartlı olumsuz önerme; bu önerme türünde ise mukaddem ile tâlî arasındaki ayrılık kaldırılmaktadır. ‘Eşek ya erkektir ya da siyah değildir’ önermesinde olduğu gibi.⁹³

Gazzâlî’ye göre yüklemli önermelerde, lafzı olumsuz olup manâsı olumlu olan önermeler bulunmaktadır. Gazzâlî bu önermeleri *Ma’dûle* (kuralından çıkarılmış) veya *gayru’l-muhassala* önermeler olarak isimlendirmektedir. Bu önermeler iyice incelenmediğinde kıyaslarda hatalar yapılmaktadır. Mesela; ‘Zeyd gözsüzdür’ önermesi olumsuz zannedilmektedir. Sanılanın aksine önermenin anlamı ‘Zeyd kördür’ demektir. Bu önerme ‘Zeyd gözsüz değildir’ şeklinde ifade edildiğinde ise olumsuz olmaktadır. Gerçekte bu önermeler olumludur ancak olumsuz bir lafız ile ifade edilmiştir.⁹⁴ Gazzâlî’ye göre bir kimse olumlu ve olumsuz arasındaki farkı ayırt edemiyorsa, kıyasta yanlış yapacaktır. Bunun nedeni kıyasta iki olumsuz önermenin bulunmamasıdır. Kıyasın sonuç verebilmesi için iki önermeden biri olumlu olmalıdır.⁹⁵

3.1.2.3. Konularına Göre Tekil Önermeler ve Tekil Olmayan Önermeler

Konularına göre önermeleri Gazzâlî, *el-Mustasfâ* ve *Mihakku’n-Nazar* adlı eserlerinde tekil, mühmel, tümel ve tikel olmak üzere dörde ayırırken, *Mi’yâru’l-İlm* ve *Makâsıdu’l-Felâsife*’de tekil ve tekil olmayan/tümel şeklinde ikiye ayırarak incelemektedir. Diğer önermeleri tekil olmayan/tümel önermeler altında incelemektedir. Tekil önerme; konusu şahsi olan önerme türüdür. Mesela, ‘Zeyd âlimdir’ gibi. Tekil olmayan önerme; bu önerme türü ‘belirsiz (*mühmel*)’ ve ‘belirli (*mahsûre*)’ olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Belirsiz (*mühmel*) önerme; bu önerme türünde konunun bütün fertlerine veya bir kısmına hükmün yüklendiği açıktır.⁹⁶ Mesela, ‘insan hüsrandır’ önermesinde insanların bir kısmının kastediliyor olması mümkündür. Belirli (*mahsûre*) önerme; bu önerme türünde önermenin niceliği açıkça ifade edilmektedir. Belirli önerme kendi içerisinde tümel ve tikel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Eğer hüküm konunun tamamına yükleniyorsa tümel (bütün insanlar canlıdır), bir kısmına yükleniyorsa tikel (bazı canlılar insandır) önerme adını almaktadır. Buna göre Gazzâlî,

⁹³ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 120-122; *Makâsıdu’l-Felâsife*, 59-60.

⁹⁴ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 122; *Makâsıdu’l-Felâsife*, 60.

⁹⁵ Çapak, *Gazzâlî’nin Mantık Anlayışı*, 121.

⁹⁶ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 126; *Makâsıdu’l-Felâsife*, 61; *Mihakku’n-Nazar*, 77-78; *el-Mustasfâ* 1: 46-47.

kabul ettiği önermeleri şöyle sıralamaktadır; tekil (*ferdî*), belirsiz, belirli tümel ve belirli tikel. Belirli önermelerde olumluluk ve olumsuzluk bakımından dörde ayrılmaktadır; tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz. Bu sınıflamaya göre toplamda önermeler sekize çıkmaktadır. Ancak Gazzâlî, bilimlerde kullanıma uygun olan önermeler olarak tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz önermeyi saymaktadır. Kıyaslarda tümel önermeler yerine niceliği belirsiz önermelerin kullanımı yaygındır. Niceliği belirsiz önermeler, tikel önerme gücünde olduğundan kapsayacağı şeyler zorunlu olarak tikel olmaktadır. Bu durumda tümelleri kapsamı da mümkün görünmemektedir. Tikel olarak doğru olan şeyin tümel olarak da doğru olması zorunlu olmadığından tikel önermelerin kullanımdan kaçınmak gerekmektedir.⁹⁷ Çünkü belirsiz önermelerde tikel ve tümel kastedilebileceği için nakzın (çelişik) iki tarafı da doğrulanabilmektedir. Mesela, kâfir kastedilerek ‘insan hüsrandır’ denilebileceği gibi peygamber kastedilerek ‘insan hüsranda değildir’ de denilebilir.⁹⁸ Önerme türlerinin bilinmemesi kıyas yapılırken sonucu kesin doğru olan kıyasların elde edilmesine engel olmaktadır. Kıyaslarda tümel önermeler kullanılmalıdır.⁹⁹

3.1.3. Önermenin Döndürülmesi

Önermelerin döndürülmesi konusunun bilinmesi bazı kıyasların sonuç verme şeklinin ancak döndürme yoluyla elde edilmesi nedeniyle gerekli görülmektedir. Gazzâlî, önermenin döndürülmesi ile düz döndürmeyi kastetmektedir. Yani önermenin olumluluk ve olumsuzluk, doğruluk ve yanlışlığına dokunmadan önermede konuyu yüklem, yüklemi konu yapmak söz konusudur.¹⁰⁰ Akıl yürütmede, tekil önermeler kullanılmadığı için Gazzâlî onlar üzerinde durmamaktadır.¹⁰¹

Yukarıda bahsettiğimiz üzere bilimlerde kullanıma uygun olan önermeler dört taneydi. Şimdi sırasıyla bu önermelerin döndürülmüş hallerine bakalım. Tümel olumsuz bir önerme yine tümel olumsuz olarak döndürülür. Mesela, ‘hiçbir insan taş değildir’ önermesi doğruysa ‘hiçbir taş insan değildir’ önermesi de doğru olmalıdır. Tikel olumsuz bir önerme hiçbir şekilde döndürülemez. Çünkü asıl önerme doğru iken, önermenin döndürülmesi ile elde edilen önerme bazen doğru bazen de yanlış olmaktadır. Mesela, ‘bazı canlılar insan değildir’ önermesi doğru bir önerme iken ‘bazı

⁹⁷ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 128.

⁹⁸ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 126-128; *Mihakku'n-Nazar*, 78; *el-Mustasfa* 1: 47.

⁹⁹ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 78.

¹⁰⁰ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 142-146; *Mihakku'n-Nazar*, 82; *el-Mustasfa* 1: 65.

¹⁰¹ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 82.

insanlar canlı değildir' önermesi doğru bir önerme olmaz. Tümel olumlu önerme, tikel olumlu olarak döndürülür. Mesela, 'her insan canlıdır' önermesi 'bazı canlılar insandır'a döndürülebilir. Tikel olumlu önerme ise tikel olumlu önermeye döndürülür. Mesela, 'bazı insanlar yazardır' önermesi, 'bazı yazanlar insandır' şeklinde döndürülür.¹⁰²

3.1.4. Çelişik Önermeler

Önermenin çelişğinin bilinmesi akıl yürütmede ihtiyaç duyulan konulardan biridir. Bazen burhanî kıyasta istenilen şeyin kendisine delil getirilemeyip, çelişğinin geçersiz olduğuna delil getirilerek geçersizlikten yararlanılır ve istenilen sonuca bu şekilde ulaşılır. Bu konunun bilinmemesi akıl yürütmede hata yapılmasına neden olmaktadır.¹⁰³ Çelişik önermenin tanımına bakacak olursak; birinin doğruluğu diğerinin yanlış olmasını gerektirecek tarzda olumluluk ve olumsuzluk noktasında birbirinden farklı olan iki önermedir. Yani bu önerme türünde önermelerden biri doğru iken diğeri zorunlu olarak yanlıştır.¹⁰⁴

Gazzâlî, eserlerinde önermelerin çelişik diye nitelendirilebilmesi için gereken şartları kimi yerde sekiz, kimi yerde altı olarak vermiştir. Biz çalışmamızda *Mi'yâru'l- İlm* eserinden hareketle şartları sekiz tane olarak açıklamaya çalışacağız.¹⁰⁵ Birincisi, önermelerden biri olumlu diğeri olumsuz olmalıdır. Mesela 'âlem hâdistir' ve 'âlem hâdis değildir' önermeleri gibi.¹⁰⁶ İkincisi, iki önermede de konu lafzen ve zât olarak aynı olmalıdır. Mesela 'nur göz ile idrak edilir' ve 'nur göz ile idrak edilmez' önermelerinin ilkinde nur ile ışık, ikincisinde akıl kastediliyorsa önermeler çelişmez.¹⁰⁷ Üçüncüsü, önermelerde yüklem aynı olmalıdır. Mesela, 'insan yaratılmıştır' ve 'insan taş değildir' önermeleri birbiriyle çelişmemektedir.¹⁰⁸ Dördüncüsü, yüklem öznenin iki parçasına da yüklenmiş olmamalıdır. Mesela 'Sudanlı beyazdır' ve 'Sudanlı beyaz değildir' önermeleri gibi. Bu önermelerden ilkinde kastedilen 'Sudanlı beyaz dişlidir' iken ikincisinde kastedilen 'Sudanlı beyaz tenli değildir'dir. Bu önermeler arasında

¹⁰² Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 142-146; *Mihakku'n-Nazar*, 82; *el-Mustasfa* 1: 65.

¹⁰³ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 134; *Mihakku'n-Nazar*, 79; *el-Mustasfa* 1: 47.

¹⁰⁴ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 79.

¹⁰⁵ Önermelerin çelişmesi için gereken şartları *Mihakku'n-Nazar* ve *el-Mustasfa* 1'de altı tane olarak sayılmaktadır. İki eserinde de saymış olduğu şartlar ve bu şartlara verdiği örnekler birebir aynıdır. Saymış olduğu şartlar kısaca şunlardır; konu iki önermede de tek olmalıdır, yüklem aynı olmalıdır, izafet tek olmalıdır, kuvve ve fiil bakımından eşit olmalıdır, cüz ve kül hususunda eşit olmalıdır ve son olarak iki önerme mekan ve zaman bakımından eşit olmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Mihakku'n-Nazar*, 79-81; *el-Mustasfa* 1, 47-49.

¹⁰⁶ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 134.

¹⁰⁷ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 136; *Mihakku'n-Nazar*, 80; *el-Mustasfa* 1: 48.

¹⁰⁸ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 136.

çelişki söz konusu değildir.¹⁰⁹ Beşincisi, izâfet edilen şeylerde kendisine izâfet yapılan şey bir ve aynı olmalıdır. Mesela ‘dört yarımdır’ ve ‘dört yarım değildir’ sözünün ilkinde ‘dört sekizin yarısıdır’ ikincisinde ise ‘dört on sayısının yarısı değildir’ denilmektedir. Bu durumda ise önermeler çelişmemektedir.¹¹⁰ Altıncısı, yüklemün özneye nispeti iki farklı kipe göre olmamalıdır. ‘Testideki su, susuzluğu giderecek kadardır ve temizleyicidir’ ve ‘testideki su, susuzluğu giderecek kadar değildir, temizleyici de değildir’ önermelerinde ‘susuzluğu giderici sözüyle’ suyun bilkuvve susuzluğu giderici olduğu kastedilirken, ‘susuzluğu giderici değildir’ sözüyle de susuzluğu bilfiil giderici olmadığı kastedilmektedir.¹¹¹ Yedincisi, önermenin konusu zaman olarak ortak olmalıdır. Mesela ‘çocuk dişlidir’ ve ‘çocuk dişli değildir’ önermelerinin ilkinde süttten kesilmiş halinden bahsedilirken ikincisinde yeni doğduğu zamanki halinden bahsedilmektedir.¹¹² Sekizinci şart ise konusu tümel olan önermeler için geçerlidir. Konusu tümel olan önermelerde çelişkinin gerçekleşmesi için iki önermeden biri olumlu diğeri olumsuz olmalı ayrıca tümellik ve tikellik açısından da birbirinden farklı olmalıdırlar. Aksi takdirde her iki önerme de doğru olabilir. Mesela, ‘bazı insanlar yazardır’ ve ‘bazı insanlar yazar değildir’ önermelerinde olduğu gibi.¹¹³

3.2. Akıl Yürütme (İstidlâl)

Klasik mantık ilminde genel olarak üç tür akıl yürütmeye yer verilmektedir. Bunlar dedüksiyon (*kıyas*), tümevarım (*istikrâ*) ve analogi (*temsîl*)’dir. Gazzâlî, akıl yürütme çeşitlerini kıyas, tümevarım ve analogi olarak sıralarken kıyası tümevarım ve analogiden ayrı tutmuştur. Ancak kıyas çeşitlerini sıralarken tümevarım ve analogiyi kıyasın birer çeşidi olarak kabul etmiştir.¹¹⁴ Gazzâlî, saymış olduğumuz bu üç akıl yürütmeyi ele almış ancak bunlardan en çok kıyasa önem vermiştir. Bunun nedeni olarak şunları söyleyebiliriz; kıyas ile doğru bilgilere ulaşılmaktadır ve kıyasta belirli bir düzen vardır. Bununla birlikte Gazzâlî, kıyasın Kur’an kaynaklı olduğunu da ifade etmektedir. Biz bu başlık altında akıl yürütme türlerinden kıyas konusuna (tanımı, şartları ve çeşitleri), tümevarıma, analogiye ve ayrıca kıyasta yapılan hataların kaynaklarına değinmeye çalışacağız.

¹⁰⁹ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 136.

¹¹⁰ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 136; *Mihakku’n-Nazar*, 80; *el-Mustasfa* 1: 48

¹¹¹ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 138.

¹¹² Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 140; *Mihakku’n-Nazar*, 81; *el-Mustasfa* 1: 49.

¹¹³ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 140; *Mihakku’n-Nazar*, 81-82.

¹¹⁴ Çapak, *Gazzâlî’nin Mantık Anlayışı*, 144.

3.2.1. Kıyas

Gazzâlî'nin yargı ve çıkarım açısından eleştiri getirdiği konuların başında kıyas konusu gelmektedir. Ona göre kelâmcılar, kıyasın maddesi olan doğru öncülleri kıyaslarında kullanmaya özen göstermeyip, bunun yerine doğruluğu meşhûrâta dayalı önermeler kullandıkları için gerçek bir kıyas elde edememişlerdir. Gazzâlî, doğru bilginin ancak öncülleri yakîni olan kıyaslar ile elde edileceğini ifade etmektedir. Şimdi biz sırasıyla kıyasın tanımına, şartlarına ve çeşitlerine değinelim.

3.2.1.1. Kıyas ve Tanımı

Kıyasın tanımını yapacak olursak kıyas; önermelerden meydana gelen ve bu önermelerin doğruluğunun kabul edilmesi ile kendiliğinden zorunlu olarak başka bir sonucun ortaya çıktığı bir sözdür.¹¹⁵ Gazzâlî'ye göre kıyas yapılmadan önce tekil anlamlar ve kısımları incelenmelidir. Tekil terimler ve delalet yönlerine bakılmalıdır. Sözcük ve anlam tekil olarak anlaşıldıktan sonra öncül haline getirilmelidir. Öncülün hükmü ve şartı tamsa kıyas oluşturulmalıdır.¹¹⁶ Gazzâlî, kıyası iki başlık altında incelemektedir. Bunlar; kıyasın formu (sureti) ve kıyasın maddesidir. Kıyasın formu; kıyasta kullanılacak öncüllerin özel bir tertibe göre bir araya getirilmesidir. Kıyasın maddesi ise, kesin doğru olan öncüllerdir.¹¹⁷ Gazzâlî, kelâmcıları en çok kıyasın maddesi bakımından eleştirmektedir. Kelâmcılar, kıyaslarında meşhûrâta dayalı önermeler kullanmaktadırlar. Bu nedenle tartışmalarında çelişik sonuçlara vararak kafa karışıklığı yaşamakta ve sorunu çözememektedirler. Gazzâlî'ye göre kelâmda kullanılan kıyasın öncülleri herkes tarafından aynı şekilde anlaşılan ve doğruluğu zaruri öncüller olmalıdır.¹¹⁸

Kıyasın beş türü bulunmaktadır. Bunlar *burhanî kıyas*, *cedelî kıyas*, *hatabî (retorik) kıyas*, *mugâlata* ve *sofistik kıyas* ve *şiir kıyası*'dır. Şiir kıyası, teşvik etme, korkutma, uzaklaştırma vb. nedenlerle söylenmiş olup ilim veya zan ifade etme amacı taşımamaktadır. Bu nedenle onun açıklamasını burada yapmayacağız. Diğer kıyas türlerini açıklayacak olursak, burhanî kıyas; öncülü doğru ve kesin (*yakîn*) olan kıyastır. Mesela “ikiye tam olarak bölünebilen sayılar çifttir; dört sayısı ikiye tam olarak

¹¹⁵ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 67; *Mi'yâru'l-ilm*, 150.

¹¹⁶ Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, 148.

¹¹⁷ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 148.

¹¹⁸ Durusoy, “Gazzâlî'de Mantık İlminin Yeri ve Önemi”, 308.

bölünebilmektedir; öyleyse dört sayısı çifttir.”¹¹⁹ Cedelî kıyas; kesin bilgiye yakın ancak dikkatli bir kişinin fark edebileceği derecede kendisinde hata bulunan kıyastır. Mesela, “adalet iyi zulüm kötüdür. Tanrı birdir. Hayvanları boğazlamak kötüdür.”¹²⁰ Hatabî kıyas; galip zan ifade eden öncüllerle kurulmuş, çelişğinin farkına çok rahat varılan kıyastır. Mesela, “geceleri şüpheli bir şekilde dolaşan hırsızdır; bu adam geceleri şüpheli bir şekilde dolaşmaktadır; o halde bu adam hırsızdır.”¹²¹ Mugâlata ve sofistlik kıyas ise kesin bilgiyle karıştırılacak biçime sokulmuş meşhûr bilgiye benzeyen kıyastır. “Mesela, ‘ölü cansızdır; hiçbir cansızdan korkulmaz’. Öncüllerini akıl onaylar fakat ‘O halde hiçbir ölüden korkulmaz’. Neticesine gelince bundan kaçınarak ölüden korkulur”! hükmüne varılması.¹²²

Gazzâlî, öncülleri burhanlarda kullanılmaya uygun olup kabulü zorunlu olan öncüller ve burhanlarda kullanılmaya uygun olmayan öncüller şeklinde ikiye ayırmaktadır. Önermelerin bu çeşidini kıyas başlığı altında inceleyeceğimizi yukarıda önermeler başlığı altında daha önce ifade etmiştik.

Kabulü zorunlu olan önermeler elde edilme kaynakları itibariyle beşe ayrılmaktadır. *Evveliyât (a priori bilgiler)*; akıl bilginin doğruluğunu tek başına onaylamak zorunda kalmaktadır. Mesela ‘iki birden çoktur’ gibi.¹²³ *Mahsûsât* (duyulara dayalı bilgiler); duyular vasıtasıyla idrak edilen bilgilerdir. Mesela, ‘güneş aydınlatıcıdır’ gibi. *Mücerrebât* (deneyime dayalı bilgiler); duyu ve akıl birlikteliği ile elde edilen bilgilerdir. Mesela, ‘ateş yakıcıdır’ gibi. *Fıtriyât* (kıyası, tabii olarak kendisinde bulunan önermeler); orta terim yardımıyla bilinen önermelerdir. Mesela, ‘iki altının üçte biridir’ gibi.¹²⁴ *Mütevatir bilgiler*; bir topluluğun haber vermesi ile elde edilen bilgilerdir. Mesela, gidilip görülmemesine rağmen Mekke’nin ve Mısır’ın var olduğunun bilinmesi.¹²⁵

Burhanlarda kullanılmaya uygun olmayan önermeler ise iki türdür. İlki fikhî kıyaslar için kullanılmaya uygun olan *meşhûr*, *makbûl* ve *maznûn* önermeler şeklinde üç sınıfta incelenir. *Meşhûr önermeler*; çoğunluğun görüşü ve şöhretlerinin çokluğu nedeniyle

¹¹⁹ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 248; *Makâsıdu’l-Felâsife*, 86-87; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 208.

¹²⁰ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 248; *Makâsıdu’l-Felâsife*, 86-87; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 216.

¹²¹ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 248; *Makâsıdu’l-Felâsife*, 86-87; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 226.

¹²² Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 248; *Makâsıdu’l-Felâsife*, 86-87; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 246.

¹²³ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 252; *Makâsıdu’l-Felâsife*, 87.

¹²⁴ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 254-262; *Makâsıdu’l-Felâsife*, 88-89.

¹²⁵ Gazzâlî, *Makâsıdu’l-Felâsife*, 88.

kendilerine itimat edilen önermelerdir. Mesela, ‘yalan çirkindir’ önermesi gibi. Gazzâlî’nin kelâmcıları meşhûr önermeleri kullanmaları nedeniyle eleştirdiği için meşhûr önermeler konusuna daha ayrıntılı değineceğiz. Meşhûr önermeler ile karşılaşmış olan bir kişinin normal şartlarda bu önermelerin doğru şeyler olduğuna hükmetmesi mümkün olmazdı. İnsan zihninin bu tarz önermeleri doğru kabul etmesine bazı ârizî sebepler neden olmaktadır. Bu sebepleri şu şekilde sıralamak mümkündür. İlk sebep; yaratılıştan gelen kalp inceliğidir. Mesela, bir hayvanı kurban etmenin aklen kötü olduğunu insanların çoğunun kabul etmesi mümkündür. Dinen ve fıkhen insanlara bu konuda yönlendirme yapılmamış olsaydı kurban kesimi ile hayvanlara acı çektirildiğini ve hayvan kesmenin bu nedenle kötü olduğunu kabul etmeleri mümkündür. İkinci sebep; insanın izzeti nefesine olan düşkünlüğüdür. Buna şu şekilde örnek verilebilir; eşlerini para karşılığında kiralamayı alışkanlık haline getiren insanların zinayı kötü görmemelerine rağmen, başka kişiler tarafından zinayı kötü gördükleri şekilde algılanması böyledir. Üçüncü sebep; insanların başka kişilerle uyum içinde yaşamayı sevmesidir. Mesela, selamı yayma, yemek ikram etme yoluyla insanlar arasında sevgiyi yaymanın iyi, kötü söz söyleyip nankörlük yapmanın kötü kabul edilmesi, insanların başkalarıyla uyum içinde yaşamayı sevmesinden kaynaklanmaktadır. Dördüncü sebep; insanların ıslah edilmesi için getirilmiş dini terbiye ve ahlak. Dini terbiye ile kişi çocukluk çağından itibaren ebeveynleri ve öğretmenlerinden bazı esasları işiterek büyütülmektedir. Eğer kişi çocukluğundan itibaren bazı esaslarla karşılaşmamış olsa, yetişkinliğinde de ilk kez karşılaşsa aklına dayanarak öğretilen esasların iyiliği veya kötülüğü hakkında hüküm veremezdi. Beşinci sebep; birçok tikelden hareketle istikrâ yapılması. Selamlaşmanın çoğu durumda güzel olduğunun kabul edilmesi nedeniyle defî hacet sırasında selam vermenin kötü olduğuna dikkat edilmemesi böyledir. Sıralamış olduğumuz bu sebepler insan nefsinin karşılaştığı durumlarla ilgili neden böyle hüküm verdiğinin sebepleridir. Verilen bu hükümlerin bazısı doğru bazısı yanlış olabilir. Önemli olan kişinin karşılaştığı hükümler hakkında karar vermeden önce akıl yürütüp araştırmasıdır.¹²⁶ Meşhûrâtta olan öncüllerin doğru olduğu durumlar olabilir. Ancak bu doğruluk mutlak anlamda doğruluk değildir. Mesela, ‘Allah’ın her şeye gücü yeter’ önermesi meşhûr bir önermedir. Bakıldığında doğru olduğu zannedilir. Fakat bu önerme doğru değildir. ‘Allah, kendi gibi birisini yaratmaya kadirdir’. Önermesinin de doğru olması gerekirdi. Bu durumda şöyle söylenmesi daha doğrudur; ‘Allah yapılması

¹²⁶ Gazzâlî, *Mi ‘yâru’l-ilm*, 262-268; *Makâsıdu’l-Felâsife*, 90-91; *el-Mustasfâ* 1: 63-64; *Mihakku’n-Nazar*, 105-107.

mümkün olan her şeyi yapmaya kadirdir'.¹²⁷ Meşhûrâtta olan önermeler ile evvelîyattan olan önermeler arasındaki farkı açıklayacak olursak; akıllı ve reşit bir kişi herhangi bir eğitim almadan, herhangi bir mezhep veya görüşle karşılaşmadan, bir topluluk içinde yaşamadan, bir düzen ve siyaset tanımadan 'insan öldürmek kötüdür', 'insanı helaktan kurtarmak iyidir' sözleri ile karşılaşsa bu önermeleri reddetmesi ya da bu önermeler karşısında hüküm veremeyecek durumda kalması mümkündür. Meşhûr önermeler doğru ya da yanlış olabilecekleri için, bu tarz önermeler ile karşılaşan kişiler hüküm verme konusunda kararsız kalabilirken evvelîyattan olan önermelerde tereddüte düşme veya reddetme durumu söz konusu değildir. Çünkü "aynı anda, tek bir şey üzerinde hem olumlu hem olumsuz hüküm vermek doğru değildir" ve "iki birden çoktur" sözleri hakkında kararsız kalmak mümkün değildir.¹²⁸ *Makbulât*; faziletli insanların ve büyük âlimlerin naklettiği ve kitaplarında yer verdiği bilgilerden oluşan önermelerdir. Mesela, dindeki âhad haberler böyledir.¹²⁹ *Maznûnât*; çelişğinin doğru olma ihtimalinin de olduğu zan ifade eden önermelerdir. Mesela, 'gece dışarıya çıkan kişiye o haindir, eğer hain olmasaydı gece çıkmazdı' denilmesi.¹³⁰ İkincisi ise ne kat'î ne de zannî konularda kullanıma uygun olmayan, gerçeğin üstünü örtmek için söylenmiş öncüllerdir. Bu öncüllere *müşebbehât* (benzetilenler) ismi verilmektedir. *Müşebbehât* üç bölüme ayrılmaktadır: *vehmiyyât*, *musellemât* (*maznûnâta*) *benzeyenler* ve *yanlışlar* (*galatlar*). *Vehmiyyât*; insan vehminin kuruntu ile kesin olduğuna hükmettiği geçersiz (batıl) önermelerdir. Mesela, 'ne âleme bitişik, ne âlemden ayrı; ne âlemin içinde ne de dışında olan, kendi zatıyla kâim olan bir mevcudun varlığının imkânsız olmasına hükmetmesi' gibi. Kıyaslarda yanlışlık yapmamak için vehmiyyât ve müşebbehâtta sakınmak gerekmektedir.¹³¹ *Musellemât* (*Maznûnâta*) benzeyenler; bu önermeler meşhûrâta da benzemektedir. Üzerinde araştırma yapılınca zan ortadan kalkmaktadır. Mesela, 'zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım etmelisin' sözü gibi.¹³² *Yanlışlar* (*galatlar*); bu önermelerdeki yanlışlık bazen yanıltıcı bir lafızdan bazen de lafzın manâsından kaynaklanabilmektedir. Mesela 'her kısasın sebebi kasıttır' denildiğinde her kastın kısasa sebep olduğu zannedilmektedir.¹³³

¹²⁷ Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, 277.

¹²⁸ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 270; Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, 280.

¹²⁹ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 262-270; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 90-91

¹³⁰ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 272; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 93.

¹³¹ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 274; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 89-90.

¹³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 274; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 92.

¹³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 278-280.

3.2.1.2. Kıyasın Şartları

Gazzâlî, doğru ve kesin bilgiye ulaşmanın temel şartı olarak kıyasın kullanımını sunmaktadır. Kıyas bu kadar önemli iken doğru bir kıyas oluşturmak için de uyulması gereken bir takım şartlar bulunmaktadır. Kıyasın şartlarını aşağıda belirttiğimiz gibi sıralamak mümkündür:

Kıyası oluşturan öncüllerin bir tanesi olumlu olmalıdır.¹³⁴ Her kıyasta büyük, küçük ve orta terim olmak üzere en az üç terim bulunmalıdır. Kıyasta kullanılan öncüllerde konu veya yüklemden biri eksik olmamalıdır.¹³⁵ Kıyasın gerçekleşmesi için orta terimin bulunması gerekmektedir.¹³⁶ Orta terim sonuç önermesinde bulunmamalıdır. Kullanılan iki öncülden biri mutlaka tümel olmalıdır.¹³⁷ Yüklem yani büyük terim konudan daha genel veya ona eşit olmalıdır. Eğer küçük terim yüklemden daha genel olursa kıyas yanlış sonuç verir.¹³⁸

3.2.1.3. Kıyas Çeşitleri

Gazzâlî, kıyası dört başlık altında incelemektedir. Bunlar; yüklemli, bitişik şartlı, ayrık şartlı ve hulfi kıyas'tır.¹³⁹ Biz bu başlık altında ayrıca nâkıs ve mürekkebi kıyaslara yer vereceğiz. Nâkıs ve mürekkebi kıyaslar, özel bir tertiple bir araya getirilmiş öncüllerden oluşmamış olsa da *kanıt* (hüccetten) sayılmaktadır. Bu nedenle bu kıyas çeşitlerinin de bilinmesi gerekmektedir. Şimdi sırasıyla kıyas çeşitlerini açıklayalım. Yüklemli kıyas, iki öncülden oluşan bir kıyastır. Yüklemli kıyası oluşturan iki öncülden iki özne ve iki yüklemden oluşan dört parça bulunmaktadır. Ancak bu dört parçadan bir tanesi her iki öncülden de tekrar edilmektedir. İki öncülden de tekrarlanan ortak bir parça bulunmadığında öncüller birbirinden uzaklaşmakta ve bu uzaklaşma nedeniyle sonuç elde edilememektedir.¹⁴⁰ Gazzâlî, bundan sonra yüklemli kıyasın şekillerini incelemektedir. Birinci tür kıyasın üç şekli bulunmaktadır. Kıyasın birinci şeklinde *orta terim* (illet), iki öncülden birinde yüklem, diğerinde konudur. Kıyasın bu şeklinde, sonucun ortaya çıkışı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yüklem üzerine verilen hüküm,

¹³⁴ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 160.

¹³⁵ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 152; *Mihakku'n-Nazar*, 63-64.

¹³⁶ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 152; *Mihakku'n-Nazar*, 63-64; *el-Mustasfa* 1: 50.

¹³⁷ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 63-64.

¹³⁸ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 152.

¹³⁹ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 150.

¹⁴⁰ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 152.

zorunlu olarak özne üzerine de verilmektedir. Gazzâlî kıyasın bu şekline ihtiyaç duyulmasının yegâne sebebi olarak şu ifadeleri kullanmaktadır:

Cisme hâdis olma hükmünün verilmesi bazen (kıyas yapmadan) kendiliğinden açık bir husus olmayabilir. Fakat müellef üzerine hâdis olma hükmünün verilmesi; kendiliğinden açıktır; cisme müelleftir diye hükmetmek de bu şekilde açıktır. Böylece cisim için açık olmayan hüküm, cisim için açık bir husus olan müellef olma vasıtasıyla cisme geçer. Böylece ortada ve aracı olan (orta deyim), büyük ve küçük önermelerin buluşma sebebi olur. Bu buluşma da hükmün, hakkında hüküm verilen (özne) üzerine geçmesidir.¹⁴¹

Birinci şekil kıyasın sonuç vermesinin iki şartı bulunmaktadır. İlk şart, küçük önermenin olumlu olmasıdır. Öncül, olumsuz olduğunda sonuç vermemektedir. İkinci şart, konunun tümel olması nedeniyle, büyük önerme tümel olmalıdır.¹⁴² Birinci şekilde bulunup, diğer şekillerde bulunmayan özellik ise öncüllerinde tikel olumsuzun olmamasıdır.¹⁴³

Kıyasın ikinci şeklinde; orta terim, her iki öncülde de yüklem olmalıdır. Kıyasın bu şekli olumsuz önermeyi sonuç vermektedir. Taşınması gereken şartı ise şudur: Öncüllerden birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması için iki öncülün nitelikte (keyfiyet) birbirinden farklı olması ve büyük önermenin her durumda tümel olması gerekmektedir.

Kıyasın üçüncü şeklinde “orta terim, her iki öncülde konu (mübteda) olmalıdır.”¹⁴⁴ Bu şekil, tikel netice vermektedir. Şeklin netice vermesinin şartı, küçük önerme olumlu olmalı ve büyük veya küçük iki önermeden biri, tümel olmalıdır.¹⁴⁵ Kıyas şekilleri içerisinden birinci şekil, dört önermenin her birini sonuç verdiği için en mükemmeli olarak kabul edilmektedir. Kıyasın birinci şekli tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz ve tikel olumsuz önermenin her birinde sonuç vermektedir.¹⁴⁶

Şekillerini incelemiş olduğumuz yüklemli kıyasın her bir şeklinin ortak olduğu özellikleri ve kendine has ayırıcı özellikleri bulunmaktadır. Yukarıda ayırıcı özelliklerine yer verdik. Ortak özellikleri şu şekilde ifade edebiliriz. Birincisi, öncüllerin bütününde bir tümel önerme bulunmalıdır. Çünkü iki tikel öncülden asla bir sonuç çıkmamaktadır. İkincisi

¹⁴¹ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 154-156.

¹⁴² Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 85-87; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 68; *Mi'yâru'l-ilm*, 154-156; *el-Mustasfa* 1: 50.

¹⁴³ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 176.

¹⁴⁴ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 168; Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 88-89; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 73; *el-Mustasfa* 1: 52.

¹⁴⁵ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 88-89; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 73; *Mi'yâru'l-ilm*, 162-176; *el-Mustasfa* 1: 52.

¹⁴⁶ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 88-89; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 73; *Mi'yâru'l-ilm*, 162-176; *el-Mustasfa* 1: 52.

ise, iki öncülden biri olumlu olmalıdır. Bunun nedeni ise, iki olumsuzdan sonuç çıkmamasıdır.¹⁴⁷

Bitişik Şartlı Kıyas; Bitişik şartlı kıyasta orta terim, yüklem ve konu bulunmaz. Bu kıyasta ikinci öncül, kıyasta yer alan iki önermeden birini veya çelişğini içerir. Birinci öncülün iki önermeyi de içerdiği iki öncül bulunmaktadır. Birinci öncülde iki önerme bulunurken, ikinci öncülde, birinci öncüldeki iki önermeden birinin olumlu veya olumsuz şekli bulunmaktadır.¹⁴⁸ Bu kıyasın örneği şöyledir:

“Eğer âlem hâdis ise, onun bir (muhtedi) var edicisi vardır.”¹⁴⁹

Birinci öncül (mukaddem) İkinci öncül tâlî (lâzım)

Bitişik şartlı kıyasta ikisi sonuç veren, ikisi vermeyen dört kıyas şekli bulunmaktadır. Sonuç verenler; tâlînin çelişği ikinci öncül olarak kabul edilirse mukaddemin çelişği sonuç olur. Mukaddemin aynısı ikinci öncül olarak alındığında sonuç tâlînin aynısı olur. Sonuç vermeyeni ise, tâlînin aynısı alınırsa kıyas sonuç vermez. Mukaddemin çelişği ikinci öncül olarak kabul edilirse tâlînin aynı ve çelişği sonuç vermez.¹⁵⁰ Gazzâlî’ye göre bitişik şartlı kıyas, pek çok ilmi alanda kullanıma uygundur. Ancak bu kıyasın sonuç vermeyen modları Bâtınîler tarafından kötü niyetli olarak kullanıldığı için dikkatli olunmalıdır.¹⁵¹

Ayrışık Şartlı Kıyas; bu kıyasta iki önermeden oluşan bir öncül bulunmaktadır. Bu iki önermeden birinin ya da çelişğinin kabulü ile sonuç çıkmaktadır. Bu kıyas türüne fıkıhçılar ve kelâmcılar ‘*sebr ve taksim*’ adını vermektedirler. Kıyasın bu türünde, dört istisna sonuç vermektedir. Mesela; ‘âlem hâdistir’, dersek bundan ‘âlem, kadîm değildir’ sonucu çıkmakta, ‘fakat âlem kadîm değildir’ dersek de bundan da ‘öyle ise âlem hâdistir’, sonucu çıkmaktadır. ‘Fakat âlem, kadîm değildir’ dersek bundan da ‘öyle ise âlem hâdistir,’ sonucu çıkar ki bu sonuç, çelişğın istisna edilmesidir. ‘Fakat âlem hâdis değildir’ dersek bundan ‘öyle ise âlem kadimdir.’ sonucu çıkmaktadır.¹⁵² Verilen örneklerde görüldüğü üzere önermelerden birini olduğu şekliyle aldığımızda (istisna ettiğimizde), diğer önermenin çelişğini sonuç vermektedir. İki önermeden birinin

¹⁴⁷ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 89-90; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 75; *Mi'yâru'l-ilm*, 170-174; *el-Mustasfa* 1: 53

¹⁴⁸ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 91.

¹⁴⁹ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 91-92; *Mi'yâru'l-ilm*, 186-192.

¹⁵⁰ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 91-92; *Mi'yâru'l-ilm*, 186-192.

¹⁵¹ Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, 191.

¹⁵² Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 192.

çelişğini aldığımızda ise bizzat diğerini sonuç olarak vermektedir.¹⁵³ Bu durum, aynı anda doğru kabul edilmesi mümkün olmayan (*müteânid*) parçaların, iki sayısıyla sınırlanmış olduğu zaman geçerli olmaktadır. Eğer müteânid önerme, ‘bu sayı diğerine ya eşit ya ondan az ya da fazladır’ sözündeki gibi üç ya da daha fazla parça taşır ve bu parçalar tam ve kesin bir şekilde birbirlerini dışlarsa, bu durumda bu hususlardan birini istisna etmek, diğerlerinin çelişğini sonuç vermektedir. Mesela yukarıdaki önermeden sonra ‘fakat o (sayı) eşittir’ sözü böyledir. Bu söz sonrası, bu sayının diğerinden ne az ne de çok olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Önermelerden birinin çelişğinin dışarıda tutulması (*istisnâ*) yalnızca doğrunun diğer iki husustan birinde olduğunu göstermektedir. Buna göre, eğer iki hususunda çelişği istisnâ edilirse (doğru seçenek olarak) üçüncüsü belirli hale gelmektedir.¹⁵⁴

Hulfî Kıyas; yüklemlî kıyas ile aynı forma sahiptir. Ancak, yüklemlî kıyasın iki öncülü de doğru olduğunda ona müstakim kıyas adı verilmektedir. Eğer iki öncülden biri açıkça doğru, diğer öncülün ise yanlış veya doğruluğu kuşku ile ve kıyas açıkça yanlış bir sonuç verirse, bu durumda öncülün yanlış olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.¹⁵⁵ Hulfî kıyas yapılacağı zaman, ilk olarak düşmanın görüşü alınır, sonra bu görüşten bir öncül yapılır, bu öncüle de doğruluğu açıkça belli olan bir öncül eklenir. Bu şekilde yapılan kıyas ile yanlışlığı açık olan bir sonuç elde edilmektedir.¹⁵⁶

Nâkıs (eksik öncüllü) Kıyaslar ve Mürekkeb (bileşik) Kıyaslar; öncüllerinden biri eksik olan veya sonucu gizlenerek elde edilen kıyaslar nâkıs kıyaslardır. Kıyasın bu türü; ifade de eksik iken zihinde, manâ olarak tamdır. Kıyas yapan kişi, ya bilgi eksikliğinden, ya iki öncülden birinin açıklığı sebebiyle ya da kıyasta bilinçli olarak karışıklık meydana gelmesini istediğinden nâkıs kıyas yapmaktadır. Nâkıs kıyasların üç türü bulunmaktadır. İlk türde, büyük öncülün terki söz konusudur. Büyük öncül de birkaç nedenden ötürü terk edilmek istenebilir; meşhûr olduğu için, yalanın gizli kalması amaçlandığı için, öncülün açıklığı hakkında tartışma olduğu için ya da kafa karıştırmak için. Küçük öncülün terk edilme nedeni ise sadece kafa karıştırmaktır. Nâkıs kıyasın son türünde de sonucunun terk edilme nedeni yine kafaları karıştırmaktır.¹⁵⁷ Öncüllerden birinin veya sonucunun zikredilmeme sebebi olarak şunları söyleyebiliriz;

¹⁵³ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 194; *Mihakku'n-Nazar*, 94; *el-Mustasfa* 1: 56.

¹⁵⁴ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 194.

¹⁵⁵ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 196.

¹⁵⁶ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 198; *el-Mustasfa* 1: 79.

¹⁵⁷ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 236-240; *Mihakku'n-Nazar*, 109-110.

dinleyiciyi, konuşmaya veya düşünceye dâhil etmek istediğimizde, her şeyi açıkça söylemek istemediğimizde ve edebî üslup ve ustalığımızı sergilemek istediğimizde.¹⁵⁸ Mürekkebin kıyaslarına gelince bunlar öncül sayısı ikiden fazla olan kıyaslardır. Mürekkebin kıyaslarının öncül sayısı, diğer kıyas türlerinden fazladır. Mürekkebin kıyaslarında, apaçık sonuçların ve bazı öncüllerin terkinden sonra, her bir kıyasın tek bir öncülü zikredilerek tek bir sonuca ulaşmak için öncüller birbiri üzerine kurulmaktadır.

“Her cisim müelleftir

Her müellef de kendinden ayrılmaz bir mukârinidir.

Her araz da hâdistir.

Hâdis olana mukârin olan her şey bu hâdisten daha önce var olamaz.

Hâdis olan bir şeyden daha önce var olmayan her şeyin varlığa gelmesi bu hâdisle birlikte.

Varlığa bu hâdis ile beraber gelen her şey de hâdistir.

Öyle ise âlem hâdistir.”¹⁵⁹

Yukarıda yazmış olduğumuz kıyasların sonuçları hafzedilmiştir. Aslında şöyle söylenmesi gerekirdi:

“Her cisim müelleftir.

Her müellef de ondan ayrılmaz bir araza mukârinidir.

O halde her cisim ondan ayrılmayan bir arazla birlikte (ona mukârinidir).

Bu öncüllere bir öncül daha ekleriz bu öncül de:

“Kendinden ayrılmaz bir araza mukârin olan her şey, hâdis olana mukârinidir.”¹⁶⁰

Böyle kıyaslarda öncüller, muhatabın bunları kabul ettiği esas alınarak, bu şekilde söylenmiştir.¹⁶¹ Gazzâlî, mürekkebin ve nâkıs kıyaslarla karşılaşan kişilere lafzî şekillere odaklanmaktan ziyade akıl gözüyle manâya odaklanmayı tavsiye etmektedir. Nakledilen

¹⁵⁸ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 182-185.

¹⁵⁹ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 240.

¹⁶⁰ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 242.

¹⁶¹ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 240-242.

lafızlara odaklanmak yerine akledilen hakikatlere öncelikle dikkat edilmeli ve onlar esas alınmalıdır. Suretler esas alınmalı ve bundan gafil kalınmamalıdır. Büyük öncülün terk edilmesi nazari konularda yanlışa neden olmaktadır. Bazen kıyas, bir söz içinde yüklemli öncül ile bitişik ve ayrışık şartlı öncüllerin iç içe geçmiş halinden oluşabilir. Böyle bir durumda kıyas taşıması gereken şartların dışına çıkmış olmaktadır. Bu duruma şu şekilde örnek verilebilir;

“Âlem ya kadimdir ya muhdestir. Eğer âlem kâdim ise hâdis olan şeylere mukârin değildir.

Fakat cisim olması bakımından hâdislere mukârinidir. Çünkü cisim hâdislere mukârin değilse, içinde hâdis barındırmaz.

İçinde hâdis barındırmayan da müellef değildir ve hareketli olması mümkün değildir.

Öyle ise âlem muhdestir.”¹⁶²

Bu kıyas, ayrık şartlı, bitişik şartlı, hulfî ve yüklemli kıyastan meydana gelmektedir. Bu tür kıyaslarda bazı öncüller terk edilmiş, öncüller birbiri üzerine kurulmuştur. Örneğini vermiş olduğumuz bu kıyaslar münazaralarda ve öğretim sırasındaki anlatımlarda sıkça kullanılmaktadır. Bu nedenle bu kıyaslarla karşılaşıldığı zaman dikkatli olunmalıdır.¹⁶³ Bazen kıyas apaçık sonuçların ve bazı öncüllerin terki ile elde edilmiş olabilir. Bu şekilde elde edilen kıyaslarda her bir kıyasın tek bir öncülü zikredilerek ve tek bir sonuca ulaşmak hedeflenmiş olabilir.¹⁶⁴

3.2.2. Tümevarım (İstikrâ)

Gazzâli, akıl yürütme çeşitlerinden doğru ve kesin bilgiye ulaşmada en çok kıyasa önem vermesine rağmen eğer tam tümevarım gerçekleşirse bu durumda tümevarım ile de doğru ve kesin bilginin elde edilebileceğini düşünmektedir. Tümevarım, tümel bir manânın altına dâhil olan birden çok tikelin gözden geçirilmesi ile tikelerde bir hüküm bulunduğu, bu hükmün tümel hakkında verilmesidir. Bu yöntemde, bütün tikelerin gözden geçirilmesi mümkün değildir. Bütün tikeleri gözden geçirerek bir sonuca varılmış olsa da öncülümüz başka bir öncüle dayanılarak elde edilmemiş olur. Bütün

¹⁶² Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 240.

¹⁶³ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 240.

¹⁶⁴ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 236-244.

tikelleri gözden geçirmeden çoğunu gözden geçirerek bir sonuca varılmışsa, bu durumda bilgimiz kesin bilgi (yakîn) olmayıp, zannî olmaktadır.¹⁶⁵

Gazzâlî, tümevarımı eksik ve tam tümevarım olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Tam tümevarımda bir bütünü oluşturan tüm parçalar incelendikten sonra bir sonuca varılmaktadır. Bu nedenle tam tümevarım kesinlik ifade etmektedir. Eksik tümevarım ise çoğunlukta görülen bir özelliğin hepsinde varmış gibi kabul edilmesidir. Bu yüzden eksik tümevarım kesinlik ifade etmemektedir. Gazzâlî, bu tarz akıl yürütmeyi, kesin bilgiye ulaşma yolunda tam tümevarım mümkün olamayacağından uygun bir metot olarak görmemektedir.¹⁶⁶

Gazzâlî'ye göre bir şeyden diğerine nakledilen hükümler üç tanedir: birincisi; ya tümelden hareketle cüz'î üzerine verilen hükümdür ki, lâzım ve sahih olan hüküm budur. Bununla sahih kıyas kastedilmektedir. İkincisi; bir tikelden hareketle başka bir tikel üzerine verilen hükümdür, bu da görünenden hareketle görünmeyen hakkında hüküm vermektir. İlerde değineceğimiz üzere bu analogidir. Üçüncüsü ise pek çok cüz'îden hareketle bütün cüzler üzerine hüküm vermektir. Yapılan bu işlem tümevarımdır ve tümevarım analogiden daha güçlüdür.¹⁶⁷ Gazzâlî'ye göre, tam tümevarım mümkün değildir. Bu nedenle tümevarım yoluyla elde edilen sonuç şüpheyi ortadan kaldıramayacağı için ancak zan olabilir.¹⁶⁸

3.2.3. Analoji (Temsil)

Temsile fıkıhçılar kıyas; kelâmcılar ise *şâhidle gâibe istidlâl* veya *gâibin şâhide kıyası* adını vermektedirler. Gâibin şâhide kıyası yöntemi, bazı yönlerden analojiye benzerliği nedeniyle temsil başlığı altında incelenmiştir. Gazzâlî'nin eleştirileri nedeniyle, çağdaş dönemde şahitle gâibe istidlâl yönteminin analoji olduğu yanlışlığı da yaygınlık kazanmıştır. Şâhitle gâibe kıyas yöntemini, eserinin temel meselesi yapan Hilmi Demir, konuyla ilgili görüş ve eleştirilere eserinde yer vermiş ve sonrasında yöntemin analogik endüksiyon olduğu sonucuna varmıştır. Hilmi Demir, yöntem analoji derken sebep olarak, bu yöntemde iki ayrı şeydeki ortak özellikten hareketle, o iki şeyden birinde bulunan özelliğin diğerine yüklendiğini göstermektedir. Endüksiyon (tümevarım)

¹⁶⁵ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 200; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Kıstâsül'Müstakîm*, trc. Yaman Arıkan (Eskin Matbaa, ts.), 109-112.

¹⁶⁶ Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri Bilgi-Mantık-İman*, 129.

¹⁶⁷ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 200-204.

¹⁶⁸ Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri Bilgi-Mantık-İman*, 129.

derken de tekil örneklerden hareketle yapılan bir akıl yürütme olduğunu ve bu nedenle tümevarıma benzediğini gerekçe göstermektedir.¹⁶⁹ Ömer Türker'e göre, böyle bir hüküm vermek, bu yöntemin kendi sınırlarının da dışına taşan bir analogi olduğunu söylemektir. Daha önce bu yöntemi tahlil etmiş olan Fârâbî'nin de belirttiği üzere şâhitle gâibe istidlâl yönteminin bazı uygulamaları analogi formunda iken, bazı uygulamaları da tümevarıma dönüşebilmektedir ve bu yöntemin doğru uygulaması ise tümdengelim formundadır.¹⁷⁰ Temsilde, görünenlerden hareketle görünmez âlem hakkında hüküm verme söz konusudur. Temsil yapan bir kişi, belirli bir cüz'îde bulunan bir hükmü, aralarındaki benzerlik nedeniyle başka bir cüz'îye nakletmektedir. Temsile aklî konularda örnek verecek olursak; bitkilere ve canlılara, hâdis olduğunu gözlemlemiş olduğumuz cisimlere kıyasla şöyle dememizdir: "gök hâdistir, çünkü gök cisimdir, o halde hâdistir."¹⁷¹ Bu kıyasın sonucunun doğruluğu, bitkilerin cisim olmaları sebebiyle hâdis olduğu ve hâdis olma noktasında onun cisim oluşunu orta deyim olduğunun anlaşılması mümkün olduğunda gerçekleşmektedir. Verilen kıyasta kişi canlılığın hâdis olduğunu değil cismin hâdis olduğunu bilmiş olmaktadır. Cisim hâdistir önermesi tümel bir hükümdür. Bu tümel hükümden hareketle birinci şeklin yapısına göre şöyle bir kıyas tanzim edilmektedir:

Her cisim hâdistir.

Gök cisimdir.

Öyle ise gök hâdistir.

Bu kıyasta tümelden tikele doğru bir nakil yapılmıştır. Yapılan iş sahih olmasına rağmen belirli bir şâhidin/delilin etkisi ortadan kalkmakta ve sözün içinde canlılığın zikredilmesi fazlalık olmaktadır. Bu durumda gâib hakkında şâhide göre hüküm verme yerine geldiğinde, belirli olan delilin/şâhidin etkisini ortadan kaldıran bir şart olmasının dışında hiçbir anlam ifade etmemektedir. Bu şartla ilgili olarak da hataya düşülen bir yer bulunmaktadır. O da şudur; bazen gâib ile şâhidin arasındaki ortak/câmî olan manâ, hükümdeki etkisi ve yararı zahir olan şeylerden olmaktadır. Bu durumda da manâ uygun

¹⁶⁹ Hilmi Demir, *Delil ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı İlk Dönem Sünnî Kelâm Örneği*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2012), 237-261.

¹⁷⁰ Cüveynî öncesi, Eş'arîlikte kullanılan istidlâl yolları, tanımları ve ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Türker, "Bir Tümdengelim Olarak Şâhitle Gâibe İstidlâl Yöntemi ve Cüveynî'nin Bu Yönteme Yönelttiği Eleştiriler," *İslâm Araştırmalar Dergisi*, 18 (2007): 1-25.

¹⁷¹ Gazzâlî, *Mî'yâru'l-ilm*, 208.

olmamasına rağmen uygun olduğu zannedilmektedir. Buna göre, bütün durumlar göz önüne alındığında aklî konularda muayyen bir gözlem delili/şâhid belirlenerek, kıyasın ona göre yapılması hiçbir anlam içermemektedir.¹⁷² Analojide, aralarında bulunan benzerlikten hareketle tikelden başka bir tikele hüküm taşınmaktadır. Eve bakıp, evin musavver ve sonradan olma olduğunu gören bir kişinin göğünde musavver olduğunu görüp, göğü eve kıyas ederek; gök musavver bir cisimdir, öyleyse gök de ev gibi sonradan olmadır sonucuna ulaşması bir tür analojidir. Gazzâlî, tikelden tikele hüküm taşınırken aralarındaki benzerliğin bütün şartları taşınması konusunda eksiklik olduğunu düşünmektedir. Bu konuda şöyle bir örnek vermektedir; “bir hastaya bu içecek sana fayda verir, denildiğinde; niçin?” der. Hastaya; çünkü falanca hastaydı, içti ve faydasını gördü denir. Hasta bunu duyduktan sonra; bu içecek herkese mi fayda veriyor, bu içeceği içip iyileşenin hastalığı benim hastalığım ile aynı mıdır, iyileşen hasta yaş, güç ve diğer hususlarda benimle aynı durumda mıdır? Bunları araştırmadan gönlü, o içeceği içmekle iyileşeceğini kabul etmeye meyleder.”¹⁷³ Kelâmcılar, bu izahın yetersizliğini, asılda bulunan hükmün anlam itibariyle nedenli olduğunu açıklayarak gidermeye çalışmışlardır. Bunun için iki yöntem kullanmışlardır: birincisi *tard* ve *aks* yöntemidir. Onlara göre her musavver olan muhdes değildir, musavver olmayan da muhdes değildir. Gazzâlî, bu şekilde yapılan akıl yürütmenin zorunlu olarak tümevarıma götürdüğünü ifade etmektedir. Ancak tümevarım şu nedenlerden ötürü kesinlik ifade etmemektedir: Bütünü oluşturan tikelerin tümünü incelemek imkânsızdır. Her zaman bütünü oluşturan tikelerden bir tanesinin dahi incelenmemiş olma ihtimali vardır. Tümevarım işlemi yapılırken bütünün tamamı incelenmiyor ise incelenmeyen bir tikel, incelenen bin tikelden hüküm bakımından farklı olabilmektedir. Kelâmcıların kullandığı ikinci yöntem ise *sebr* ve *taksim* yöntemidir. Bu yöntemi savunanlar eve bakarak evin niteliklerini varlıktır, cisimdir, kendi nefsiyle kâimdir, musavverdir şeklinde tespit edebilirler. Bu savunma eksiktir çünkü evin varlık olması, kendi nefsiyle kaim olması, muhdes olması doğru değildir. Doğru olsaydı bu durumda kendi nefsiyle kâim olan her varlığın muhdes olması gerekecekti. Bu özellikler, evin muhdes olmasının nedenleri değilse, geriye evin musavver olması kalmaktadır. Öyleyse evin muhdes olmasının nedeni, musavver olmasıdır.¹⁷⁴ Gazzâlî’ye göre bu görüşün geçersiz olma nedenleri şunlardır: Asılda bulunan neden, yukarıda ifade edilen türden genel nedenlerden

¹⁷² Gazzâlî, *Mi 'yâru'l-ilm*, 208-210

¹⁷³ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 80.

¹⁷⁴ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 80-81.

değildir. Evin muhdes olmasını gerektiren, evin kendisine has ve başka hiçbir varlığa geçmeyen bir nitelik olabilir. Savunulan görüş, ancak asl'ın bütün nitelikleri araştırılıp, dışarıda hiçbir nitelik kalmadığında geçerli olmaktadır. Eğer araştırma, asıldaki nedeni bulma yöntemi olarak kabul edilecekse, bulunan niteliklerden biri hariç diğerlerinin geçersiz kılınması halinde, geçerli kabul edilen niteliğin sabit olmasını gerektirmemektedir. Sebr yöntemi kabul edilecek olursa, bu durumda dört nitelikten oluşan varlığın, üç niteliği iptal edildiğinde geriye dördüncü nitelikten başka bir şey kalmamaktadır. Bunun sonucunda da hüküm, ilk üç nitelikte olmadığı için dördüncü niteliğe geçmektedir. Fakat bu, hükmün zorunlu olarak dördüncü niteliğe bağlı olduğuna işaret etmemektedir. Dördüncü niteliğin ikiye ayrılması durumu söz konusu olabilir. Bu durumda hüküm ikisinden birinde olacaktır. Üç özellik iptal edildiğinde, hüküm dördüncü niteliğe geçer. Ancak dördüncü niteliğin neden olduğuna delâlet etmez. İşte tam da burada hataya düşülmektedir. Eğer başlangıçta nitelikler bölünmüş olsaydı ve nitelikleri; varlık, kendi nefsiyle kâim, cisim şöyle bir nitelikle veya başka bir nitelikle musavver olması şeklinde tespit edilseydi, üç özelliğin iptali, hükmün mutlak musavverde değil, musavverin iki bölümünden birinde olmasını gerekli kılardı. Buradan ortaya çıkan diyalektik delil aşağıda verilen şekilde ifade edilmedikçe burhan olarak kabul edilmemektedir:

Her musavver sonradan değildir,

Gök musavverdir

Öyleyse; gök de sonradan değildir.¹⁷⁵

Gâibin şâhide kıyasına göre hüküm vermenin geçersiz bir yöntem olduğunu kelâmcıların fark edememiş olmalarının Gazzâlî'ye göre iki nedeni vardır. İlk neden; gâibin şâhide kıyası ile istediği sonucu elde edeceğine inanan kişinin konuları iyi bilmesi ve kıyası dinleyen kişinin dikkatini tümel önermeye çekmek istemesidir. Mesela, 'insan kendi zatıyla değil, bir bilgi sebebiyle âlimdir/bilendir' önermesinde bilen lafzı, bilgi sahibi olmanın dışında başka bir anlamı taşımadığını belirtmek için zikredilmiş ve insan lafzı da buna dikkat çekmek amacıyla zikredilmiştir. İkinci neden ise, bu kıyası kullanan kişi bu konularda yeterince bilgi sahibi değildir ve muayyen şahidi delil zannetmektedir. Böyle bir zanna sahip olmasının kaynağı da şunlar olabilir;

---

¹⁷⁵ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 80-83.

inşaat ustasını gören bir kişinin ustanın fail ve cisim olduğunu görerek belki ‘fâil (el-fâil) cisimdir’ önermesini her zaman geçerli olduğunu düşünerek söylemesidir. Böyle söylemesinin nedeni Arap dilinde elif-lam takısıyla söylenmiş fâil kelimesinin tüm ferdleri içermeye anlamını taşıması aklına gelmiş olabilir. Gazzâlî’ye göre aslında bu önerme niceliği belirsiz bir önermedir. Niceliği belirsiz şeyler dikkat edilmediğinde bazen tümel bir önerme gibi görülerek hatalara neden olmaktadır.¹⁷⁶ Böyle bir hataya kıyas üzerinden örnek verecek olursak;

“Fâil (yani tüm fâil ferdleri) cisimdir.

Âlemin yaratıcısı da fâildir.

Öyle ise âlemin yaratıcısı cisimdir.”¹⁷⁷

Gâibin şâhide kıyası yönteminin geçersiz bir yöntem olduğunu fark edemeyen kişinin zann ile bir kısım fâilleri istikrâ ile incelemiş olmasına rağmen tüm fâilleri istikrâ ettiğini sanarak hüküm vermesi doğru değildir. Böyle bir durumda şöyle söylemesi daha doğru olacaktır; ‘Benim müşahede ettiğim ve gözden geçirip rastladığım her fâil cisimdir.’¹⁷⁸ Böyle bir kıyas ile sonuç elde etmek isteyen kişiye Gazzâlî’nin cevabı şöyledir; “Sen âlemin fâilini müşahede etmedin. Bu sebeple âlemin fâili üzerine hüküm vermen mümkün olmaz.”¹⁷⁹ Sonuç olarak ‘müşahede ettim’ sözünün hiçbir hükmü kalmamaktadır.¹⁸⁰

Kelâmcıların gâibin şâhide kıyası adını verdikleri temsil yöntemine göre hüküm verilmesinin geçerli bir yöntem olmadığını Gazzâlî şöyle açıklamaktadır: Önergeler oluşturulurken bazen, niceliği belirsiz şeylerin dikkatsizce ele alınıp sanki tümel bir önerme imiş gibi görülmesi ile kıyas oluşturulmaktadır. Örnek verilecek olursa kişi buğdaya bakıp ‘her yenilecek şey ya buğday veya arpa veya bu ikisinden başka şeylerdir. Her buğday ve her arpa ya da bunlardan başka şeyler faize konudur. Öyleyse her yenilecek şey faize konudur.’ derse ‘ayvada yenilen bir şeydir. O halde ayvada faize konu olur.’ demesi gerekir. Bu durumda, yanlışla düşmüş olur. Dolayısıyla burada bazı yenilecek şeyler faize konu olur sonucunun çıkması gerekmektedir. Bu önermenin

¹⁷⁶ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 212-216.

¹⁷⁷ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 216.

¹⁷⁸ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 216.

¹⁷⁹ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 218.

¹⁸⁰ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 218.

meşhûr adetlerden hareketle kurulduğu görülmektedir. Genel bir ifade ile söyleyecek olursak, hakikati insanlar yoluyla öğrenmek yerine, insanları hakikati esas alarak tanımak daha doğrudur.¹⁸¹ Yukarıda temsilin zayıf yönlerini saymaya çalıştık. Temsil, kesinlik ifade etmediğinden daha çok retorikte kullanılmaktadır.¹⁸²

3.2.4. Kıyastaki Hataların Kaynakları

Gazzâlî, kıyasta hata yapılan yerleri eserlerinde farklı sayılarda zikretmektedir. Biz çalışmamızda *Mi'yaru'l-İlm*, *Mihakku'n-Nazar* ve *Makâsıdu'l-Felâsife*'den yararlanarak hata yapılan yerleri ifade etmeye çalışacağız.

Kıyasta hata yapılacak yerleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Kıyasta sıralamaya dikkat edilmemesi. Yani kıyasın şeklen düzgün olması, modunun bilinmesi, öncüllerin tespitinin yapılması sıralamanın doğruluğunun tespiti bizi kıyasın doğruluğunu tespit etmede yönlendirecektir.¹⁸³
2. Kıyasta kullanılan öncüllerin doğru olmaması. Kullanılan öncüllerin zan, vehim ve hata bulunabilecek duyularla elde edilmiş olması.¹⁸⁴
3. Kıyasın şeklen bozuk olması.¹⁸⁵
4. Kıyasın şartlarına uyulmamış olması. Daha önce yukarıda yüklemli kıyas başlığı altında kıyasın sonuç veren şekillerinden bahsetmiştik. Kıyasta iki öncül arasındaki ortaklık gerçekleştikten sonra kıyasın iki olumsuz veya iki tikel öncülden meydana gelmesi kıyasta hataya neden olmaktadır. Şekil şartlarına göre örnekleri artırmak mümkündür.¹⁸⁶
5. Bilgilerin unsurlarının olmaması. Bununla Gazzâlî, ilk unsurların birbirinden ayırt edilmeden farklı durumlarla iç içe olup onlarla karıştırılmasını kastetmektedir. Mesela, telef edildiğinde zararın karşılanması için onların tazmin edileceği söylenir. Çünkü zarar veren onu ödemek zorundadır. 'Gâsıp mala zarar vermiştir' şeklinde kullanılan bir öncülden hareketle 'gâsıp zarar verdiği malın bedelini öder' sonucunun çıkması gerekmektedir. Bu sonucun doğrulanabilmesi için 'gâsıp mala zara vermiştir'

¹⁸¹ Gazzâlî, *Miyaru'l-ilm*, 212-218.

¹⁸² Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 80.

¹⁸³ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 95.

¹⁸⁴ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 126.

¹⁸⁵ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 126; *Mi'yaru'l-ilm*, 292-298.

¹⁸⁶ Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 129.

öncülünün doğrulanması gerekmektedir. Ancak bu öncülde ‘mal’ ve ‘zarar’ şeklinde iki tekil kelime zikredilmiştir. Bu iki kelimenin tekil olarak zikredilmesi başka anlamların anlaşılmasına neden olmaktadır. Bu nedenle öncüllerde bilinmeyen birçok durum içeren tekil sözcüklerin kullanımından kaçınmak gerekir. Bu tarz sözcükler karışıklığa neden olmaktadır.¹⁸⁷

6. Sonucun öncülün aynı olması. Yani burada karışıklık için birbirine eş manâda iki kelime kullanılmaktadır. Mesela, ‘her insan beşerdir’ sözüyle ‘her insan insandır’ denmiş olmaktadır.¹⁸⁸

7. Öncüllerin ayrı ve ayırt edilmiş olması. Ya da şu iki durum altında toplanmış olması. İlki; konudan olan ancak yüklemden olduğu zannedilen şeyin varlığı. Mesela, ‘cisim, cisim olması itibariyle ya hareketli ya da hareketsizdir’ önermesinde ‘cisim olması itibariyle’ sözünün konudan mı yoksa yüklemden mi olduğu bilinmemektedir. İkincisi; konu ve yüklem parçalarının hiçbir şekilde benzerlik içermeyecek tarzda ayırt edilmesi.¹⁸⁹

Mesela;

‘Müslüman bir şeyi bildiğinde o bildiği gibidir.

Müslüman kâfiri bilir.

Öyle ise Müslüman kâfir gibidir.’¹⁹⁰

8. Öncüllerin bilinmede sonuca eşit olması. Mesela, ‘Zeyd, Amr’ın babasıdır çünkü Amr, Zeyd’in oğludur’ denirse; Amr’ın Zeyd’in oğlu olması, bilinme bakımından Zeyd’in Amr’ın babası olması önermesine eşit olmaktadır.¹⁹¹

9. Orta terimin her iki öncülde farklı şekilde yer almış olması. Mesela, ‘Hiçbir şarap testisi, şarapta değildir’ önermesi doğrudur. Bu önerme ‘Hiçbir şarap, şarap testisinde değildir’ şeklinde döndürülürse yanlış olmaktadır. Doğru olan döndürme ise şöyledir:

Hiçbir küp, şarap değildir.

¹⁸⁷ Gazzâli, *Mihakku ’n-Nazar*, 130-131.

¹⁸⁸ Gazzâli, *Mihakku ’n-Nazar*, 131; *Mi ’yâru ’l-ilm*, 306.

¹⁸⁹ Gazzâli, *Mihakku ’n-Nazar*, 132; *Mi ’yâru ’l-ilm*, 298.

¹⁹⁰ Gazzâli, *Mi ’yâru ’l-ilm*, 298.

¹⁹¹ Gazzâli, *Mihakku ’n-Nazar*, 132-133; *Mi ’yâru ’l-ilm*, 306-308.

Hiçbir şarap, küp değildir.¹⁹²

10. Küçük terim ile büyük terim arasında çelişkinin olması.

11. Kıyasta belirsiz ifadelerin yer alması. Mesela, ‘düşmanın dostu, senin düşmanıdır’ önermesi belirli hale getirilerek ‘senin düşmanın dostu olan herkes, düşmanıdır’ şeklinde ifade edilirse akıl bunun herkesi kapsamak zorunda olmadığını fark edecektir.¹⁹³

12. Öncülün çelişği arandığında bunun zihinde bulunmaması. Bazen kişi kıyasın öncülünü çelişğini zihninde arayıp bulamadığı için tasdik edebilir. Aslında bu şekilde bir tasdik doğru değildir. Aksine kişi kendi içerisinde çelişği olmadığını öğrendiği için kıyası tasdik etmelidir. Mesela, kişi ‘Allah her şeye kadirdir’ önermesini tasdik edebilir. Bu durum ancak, Allah kendi benzerini yaratmaya kadir midir? sorusu zihnine düşünceye kadar geçerlidir.¹⁹⁴

13. Kıyasta tespit edilmek istene mesele kıyasta öncül yapılmamalıdır. Mesela, ‘her hareket bir hareket ettirene ihtiyaç duyar’ ifadesi ispatlanmak istendiğinde ‘hareket eden kendi kendine hareket etmez’ ifadesi öncül olarak kullanılmamalıdır.¹⁹⁵

14. “Kıyasın nesneyi kendisiyle sahih olan bir şeyle doğrulamaması. Nefs, ölmez. Çünkü nefis sürekli faaliyet içerisinde.”¹⁹⁶ Denilmesi gibi.

15. Kıyasta vehmiyyât, meşhûrât ve müşebbihât tarzı öncüllerden sakınılmamış olması. Doğru olan kıyasta, evveliyât, hissiyât ve diğerlerinin öncül olarak kullanılmasıdır.¹⁹⁷

Kelâmcıların kıyaslarının çoğu meşhûr öncüllerden kurulmuştur. Bu nedenle onların kıyasları çelişik sonuçlar doğurmuş ve kafaları karışmıştır.¹⁹⁸ Kelâmcıların kıyaslarının çelişmesinin sebebi kıyasın öncüllerinde hata yapılmasıdır. Bu konuyla ilgili Gazzâlî, birden fazla örnek vermektedir. Örneklerden bazılarına yer verecek olursak;

“Merhametli olan kişi suçsuz acı çektirmez.

¹⁹² Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 95-96.

¹⁹³ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 96.

¹⁹⁴ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 97.

¹⁹⁵ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 97.

¹⁹⁶ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 97.

¹⁹⁷ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 97.

¹⁹⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ* 1: 64.

Allah merhametlilerin en merhametlisidir.

Öyle ise Allah suçsuza acı çektirmez.”¹⁹⁹

Bu kıyasın sonucu Allah’ın hayvanlara ve akıl hastalarına suç işlememiş olmalarına rağmen acı çektirmesi nedeniyle yanlıştır. Bu kıyastaki yanlışlığın nedeni, kıyasın maddesini bilmemekten kaynaklanmaktadır. Kıyaslarda çelişik sonuçlar elde etmemek için yakînî doğru olan öncüllerin diğerlerinden ayırt edilebiliyor olması gerekmektedir.²⁰⁰ Yukarıda örneğini vermiş olduğumuz Allah’ın merhametli olması ile ilgili kıyasta meşhûr cedeli öncüller kullanılmıştır. Bu kıyasın çelişğinin insanın kulağına hoş gelmeme sebebi ya toplumun kanaatine aykırı bir şey bulunması nedeniyledir ya da Kur’an lafzının zahir anlamına ters düşen bir şey içermesindedir. Merhametlinin suçsuza acı çektirmesi aksiyom niteliğinde (evvelî) olmayan bir öncüdür. Gazzâlî’ye göre burada yapılması gereken te’vildir. Kelâmcılar kıyaslarında çoğu zaman meşhûr öncülleri kullandıkları için çelişik sonuçlar elde etmişlerdir.²⁰¹ Gazzâlî’ye göre farklı amaçlarla bozulmuş kıyaslarla karşılaşıldığında kıyasın sureti esas alınmalı, nakledilen lafızlar yerine akledilen hakikatlere öncelik verilmelidir.²⁰² Kıyaslarda kullanılan lafızların esas alınıp manâların hakiki şekliyle anlaşılmamış olmasından kaynaklanan hataya Gazzâlî şöyle bir örnek vermektedir:

“Kemik ciğerin hiçbir yerinde değildir.

Ciğer her insanda vardır.

Öyle ise kemik insanın bir yerinde değildir.”²⁰³

Görüldüğü üzere bu kıyas ile elde edilen sonuç yanlıştır.

Kıyas yapılırken hataya düşmemek için dikkat edilmesi gereken hususları özetle ifade edecek olursak; orta terim her iki öncülde de aynı şekilde yer almalıdır. Orta terimin iki öncülde farklı şekilde yer alması, kıyası bozmaktadır ve sonuç yanlış olmaktadır.²⁰⁴ Küçük terim ile büyük terimin çelişğii arasında hiçbir şekilde farklılık olmamalıdır. Ortak bir isim bulunmaması için üç terim ve sonucun taraflarının ayrı ayrı düşünülmesi

¹⁹⁹ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 322.

²⁰⁰ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 322.

²⁰¹ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 324-326.

²⁰² Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 244.

²⁰³ Gazzâlî, *Mi’yâru’l-ilm*, 320.

²⁰⁴ Gazzâlî, *Makâsıdu’l-Felâsife*, 95.

gerekmektedir. Bazen bir ismin birden fazla anlamı bulunabilmektedir. Bu tür isimler kıyas için uygun değildir. Zamirler iyice incelenmelidir. Bunlar delâlet yönleri itibariyle farklılık gösterebilmektedir. Kıyasta belirsiz ifadeler bulunmamalıdır. Belirsizler, ifadelerin doğru zannedilmesine neden olmaktadır.²⁰⁵ Kıyasta tespit edilmek istenilen meselenin, kıyasta öncül yapılmamasına dikkat edilmesi gerekmektedir.²⁰⁶ Vehmiyyât, meşhûrât ve müşebbihâtan sakınılmalıdır. Kıyas ancak evveliyât, hissiyât ve onlarla birlikte olanların öncül kılınmasıyla tasdik edilmektedir.²⁰⁷

Gazzâlî'nin çalışmamızın üçüncü bölümünü oluşturan yargı ve çıkarım mantığı açısından eleştirilerini özetle ifade etmek istersek şunları söyleyebiliriz; önermelerin tümel ve tikel olarak ayrımının yapılmamış olması, kıyasın sonucunun doğruluğuna zarar vermektedir. Yani sonucun zorunlu olarak doğruluğunu ortadan kaldırmaktadır.²⁰⁸ Bilimlerde kullanılmaya uygun olan önermeler; tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu, tikel olumsuz önermeleridir. Önermelerin tümel veya tikel oluşu dikkate alınmadığında, olumlu veya olumsuz olmasının tespiti yapılmadığında kıyasın sonucu bundan etkilenmektedir. Tikel önerme, tümel önerme gücüne sahip olmadığından kıyaslarda tikel önermeleri kullanmaktan kaçınılmalı, tümel önermelerin kullanımına dikkat edilmelidir. Kıyaslarda istenilen sonuca ulaşmak için bazen önermenin döndürülmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Önermelerde olumlu ya da olumsuz, tümeli ya da tikeli bilmeyen bir kişi önermenin döndürülmesi ile istenilen sonuca ulaşamayacaktır. Mugalatacılar, metotlarında *umum* (genel) önermeler yerine *mühmel* (belirsiz) önermeleri kullanmaktadır. Bu durumda mühmel önermeler ile tümel ve tikel kastedilebileceği için önermelerin çelişğinin doğru olması beklenirken iki önermenin iki tarafı da aynı anda doğru ya da yanlış olabilir.²⁰⁹

Gazzâlî'ye göre kelâmcıların kıyası söz ve anlam benzerliğine dayanmaktadır. Bu şekilde oluşturulmuş bir kıyasın ise gerçek bir kıyas olması mümkün değildir. Kelâmcılar, orta deyim (illet) gerekliliğini bilmediğinden kıyasın öncülleri birbirinden uzaklaşmakta, bu uzaklaşma sebebiyle istenilen sonuç elde edilememektedir. Buradan anlaşılacağı üzere yüklemli kıyası, kıyas türleri arasında güçlü yapan orta deyim kullanılmış olmasıdır. Kelâmcıların kıyasın sonuç veren şekillerini sonuç vermeyen

²⁰⁵ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 96.

²⁰⁶ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 97.

²⁰⁷ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 97.

²⁰⁸ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 126-128.

²⁰⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfa* 1: 47.

şekillerinden ayırmak için herhangi bir ölçütleri yoktur. Bu nedenle kıyasları birbirine karışmaktadır.²¹⁰ Gazzâlî'ye göre temsil kurallarına uygun bir şekilde kıyasın birinci şekline indirgenmedikçe geçerli olmayacak ve akıl yürütmede kullanımı sakıncalı olacaktır.²¹¹ Gazzâlî, temsilde tikelden tikele hükmün taşınması sırasında tikeller arasındaki benzerliğin bütün şartları taşımadığını düşünmekte ve bu nedenle temsili zayıf bulmaktadır.²¹² Gazzâlî'nin kıyasın maddesi bakımından eleştirilerinin temelinde ise kelâmcıların kıyaslarında kıyasın maddesi olan öncüllerden zannî ve yanlış olan öncülleri kullanmaları yer almaktadır. Bununla birlikte kelâmcılar burhanî kıyaslarda kullanılmaya uygun olmayan meşhûrâtâ dayanan önermeleri kıyaslarında kullanarak birbiriyle çelişen sonuçlar elde etmektedirler.²¹³ Gazzâlî, kesin bilgiye ulaşma yolunda bütün tikellerin gözden geçirilmesi mümkün olmadığından kelâmcıların tümevarımlarını zayıf bulmaktadır.²¹⁴

Bilginin temelde tasavvur ve tasdikten oluştuğunu daha öncede ifade etmiştik. Tam tasavvura tanım ile ulaşılırken tasdike ise delil ile ulaşılmaktadır. Tasdik, tasavvurlardan hareketle yargı ve çıkarımda bulunmayı gerektirmektedir. Tasdik edilecek delilin sağlamlığı delillerde kullanılan önermelerin gücünden gelmektedir. Kelâmcılar kıyaslarında tümel önermeler yerine belirsiz önermeleri kullanmışlardır. Gazzâlî, önermeleri bilimlerde kullanılmaya uygun olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayırmaktadır. Kelâmcıların böyle bir ayırımın gerekliliğinden haberlerinin olmadığı görülmektedir. Kelâmcıların önermenin tümel ve tikelliğini bilmemesi aklı-nazarî konularda pek çok hatanın kaynağı olmaktadır. Kelâmcıların en çok eleştirildiği konu kıyasın maddesi ve suretidir. Kelâmcıların kıyasları bir çeşit ilişki benzerliğine dayanmaktadır. Söz ve anlam benzerliğine dayalı bir kıyas anlayışının hakim oldukları görülmektedir. Kelâmcılar, kıyası güçlü kılan orta deyim tam olarak araştırmadıkları için kıyasta kullanılan öncüller birbirinden uzaklaşmakta ve kıyasları birbiriyle çelişen sonuçlar vermektedir. Kıyaslarında doğruluğu meşhûrâtâ dayalı önermeleri yaygın olarak kullanmışlar ve müşterek terimlerin kullanımından da kaçınmamışlardır. Kıyasları, kıyas şekillerinden hiçbirine tam olarak uymamaktadır.

²¹⁰ Durusoy, "Gazzâlî'de Mantık İlminin Yeri ve Önemi", 307.

²¹¹ Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*, 250.

²¹² Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 80.

²¹³ Durusoy, "Gazzâlî'de Mantık İlminin Yeri ve Önemi", 308.

²¹⁴ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 200.

Gazzâlî'nin kıyas konusunda en önemli eleştirisi gâibin şâhide kıyasıdır. Bu kıyas şeklinde aralarında bulunan benzerlikten hareketle tikelden başka bir tikele hüküm taşınmaktadır. Bu taşıma sırasında tikeller arasında benzerliğin bütün şartları oluşmamaktadır. Gazzâlî'ye göre, bu kıyas türünde niceliği belirsiz önermeler tümel bir önermeymiş gibi kullanılmaktadır. Gâibin şâhide kıyasında genel olarak meşhûr adetlerden hareketle kurulan önermeler kullanıldığı için kesin bilginin elde edilmesi söz konusu değildir. Gazzâlî'nin kesin bilgiye ulaşmada geçerli gördüğü tek yöntem şartlarına uyulduğu takdirde kıyasın birinci şeklidir. Diğer kıyas şekilleri bu şekle döndürülerek kullanılmalıdır.

SONUÇ

İslâm kültür dünyasında Gazzâlî'den önce Aristoteles mantığı ile ilgilenen İslâm âlimleri olmuştur. Bu âlimler sırası ile Kindi, Fârâbî ve İbn Sînâ'dır. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın mantık ile ilgili önemli çalışmaları olmuştur. Ancak ne Fârâbî ne de İbn Sînâ mantığın İslâm dünyasında meşrulaşması için ciddi girişimlerde bulunmuşlardır. Zaten İslâm dünyasında mantık, Grek ilmi olduğu ileri sürülerek ciddi anlamda eleştirilmiş ve dışlanmıştır.

Mantığın İslâmi ilimlerde kullanımını meşrulaştıran ve mantığı İslâmi ilimlere uygulayan isim, kimilerine göre Gazzâlî kimilerine göre ise Fahreddin er-Râzî'dir. Bu mesele günümüz araştırmacıları için hala çözüm bulmuş değildir.

Biz çalışmamızda mantığı İslâm dünyasında meşrulaştıran ve İslâmi ilimlerde uygulayan ismin Gazzâlî olduğunu kabul ederek Gazzâlî'nin mantığın kullanımından önce kelâmda var olan yöneme dair eksikliklerin neler olduğunu açıklamaya çalıştık.

Gazzâlî, Eş'arî mezhebine bağlı bir İslâm âlimidir. Gazzâlî'den önce Eş'arî kelâmının görüşlerini savunma noktasında kriz yaşandığı dönemler olmuştur. Kelâmın yönteminin yetersizliği giderilmeye çalışılsa da yeterli olmamıştır. Kullandıkları yöntemlerin zayıflıklarını fark eden isimlerden birisi de Gazzâlî'nin hocası Cüveynî'dir. Cüveynî'nin Eş'arî kelâmının yöntemine dair yönelttiği eleştiriler, Eş'arî kelâmında kırılmalara neden olmuştur. Cüveynî'nin başlatmış olduğu bu eleştiri sürecini Gazzâlî daha ileri bir noktaya taşımıştır.

Gazzâlî öncesinde kelâmcılar, kıyaslarında meşhûrata dayalı önermeler kullandıkları için gerçek bir kıyas yapamamışlardır. Gazzâlî, tam bir tümevarımın gerçekleşmeyeceğini düşünmektedir. Çünkü Gazzâlî'ye göre bütünü oluşturan parçaların tamamının incelenmesini imkân dâhilinde değildir. Gazzâlî, fıkıhçıların kıyas, kelâmcıların ise gâibin şâhide kıyası ismini verdikleri analoginin kelâmda kullanılmaya uygun olmadığını ifade etmektedir. Buna gerekçe olarak da tikelden tikele hükmün taşındığı analogide tikeller arasındaki benzerliğin bütün şartlarının gerçekleşmediğini göstermektedir.

Kelâmcıların kullanmış oldukları bütün yöntemleri inceleyen Gazzâlî, doğru bilgiye ulaştıracak yegâne yol olarak şartlarına uyulduğu takdirde kıyası görmektedir. Gerçek bir kıyas yapabilmek için gerekenleri Gazzâlî, lafız, tanım ve önermeler üzerinden

açıklamaya çalışmıştır. Kıyasın şartlarını ve dikkat edilmediği zaman kıyasta hata yapılan yerleri de ayrıntılı olarak açıklamıştır.

Son olarak şunu ifade etmeliyiz ki İslâm düşüncesinde şiddetli eleştirilere hedef olan Gazzâlî, kimilerine göre İslâm felsefesine şiddetli bir darbe vurmuştur. Ancak bu varsayımın yaygın ve aceleci bir genelleme olduğunu ifade eden isimlerde olmuştur. Alana dair yapılacak olan araştırmalar Gazzâlî'nin felsefî geleneğin İslâm kelâmı içinde tabiileşmesine bilfiil katkı sağlayan bir İslâm kelâmcısı olduğunu gözler önüne serecektir.

KAYNAKÇA

- Aristoteles, *Kategoriler ve Önermeler*. Trc. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Çapak, İbrahim. *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*. 2. Baskı. Ankara: Elis Yayınları, 2011.
- Demir, Hilmi. *Delil ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı İlk Dönem Sünnî Kelâm Örneği*, İstanbul: İsam Yayınları, 2012.
- Durusoy, Ali. "Gazâlî'de Mantık İlminin Yeri ve Önemi". *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000): 307-308.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. 6. Baskı. Ankara: Elis Yayınları, 2010.
- Ess, Josef Van. "İslâm Kelâmı'nın Mantıksal Yapısı". çev. Hayrettin Nebi Güdekli. *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi 1*, dnl. Recep Alpyağıl, 478-503. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- El-Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Mi'yâru'l-ilm*. Trc. Ali Durusoy-Hasan Hacak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- El-Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, nşr. ve trc. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- El-Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Kıstâsül'Müstakîm*, trc. Yaman Arıkan. Eskin Matbaası, ts.
- El-Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Mustasfa* 1. Trc. Yunus Apaydın. Kayseri: Rey Yayınları, 1994.
- El-Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İlcâmü'l Avâm An İlmi'l-Kelam*, sad. Nedim Yılmaz, haz. Mevlüt Karaca. İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.
- El-Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Makâsıdu'l-Felâsife*. Thk. Süleyman Dünya. Ankara: Vadi yayımları, 2002.
- El-Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Mihakku'n-Nazar*. Trc. Ahmet Kayacık. İstanbul: Ahsen Yayıncılık, 2002.
- Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman. *Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi, 2012.

- Griffel, Frank. *Gazâlî'nin Felsefî Kelâmı*. Trc. İbrahim Halil Üçer-Muhammed Fatih Kılıç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Güdekli, Hayrettin Nebi. *Kelâmın Tümel Bir Disiplin Olarak İnşâsı*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015.
- Hasan Hanefi, "Kelam İlmi'nin Yöntemi", trc. Nadim Macit, *Dini Araştırmalar* 3/8 (2000): 149-160.
- Haldun, İbn *Mukaddime* 2. Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.
- Macit, Muhittin. "Teşkîk" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 567-568. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Street, Tony. *İslâm Mantık Tarihi*. drl. ve çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Taylan, Necip. *Gazâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri Bilgi-Mantık-İman*. 3. Baskı. İstanbul: İfav Yayınları, 2003.
- Toktaş, Fatih. *İslam Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri*, 2. Baskı. İstanbul: Klasik yayınları, 2013.
- Türker, Ömer. "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 19 (2008): 1-23.
- Türker, Ömer. "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin Er-Râzî", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er Razi*, ed. Ömer Türker-Osman Demir. 23-28. İstanbul: İsam yayınları, 2013.
- Türker, Ömer. "Bir Tümdengelim Olarak Şâhitle Gâibe İstidlâl Yöntemi ve Cüveynî'nin Bu Yönteme Yönelttiği Eleştiriler", *İslâm Araştırmalar Dergisi*, 18 (2007): 1-25.
- Uslu, Ferit. "Bilimselliğin Kriteri ve Sınırları Problemi-Bilim, Bilim Olmayan ve Sahte Bilim-", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (2011/1): 33-34.

ÖZGEÇMİŞ

1985 yılında Giresun'da doğdu. 1991-2003 yılları arasında ilk ve orta öğrenimini Sakarya'da tamamladı. 2006 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde yükseköğrenime başladı ve 2010 yılında buradan mezun oldu. Aynı yıl Ankara Üniversitesi'nde Pedagojik Formasyon eğitimi aldı. 2011 yılında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde İHL Meslek Dersleri öğretmenliğine başladı ve halen bu görevine devam etmektedir.